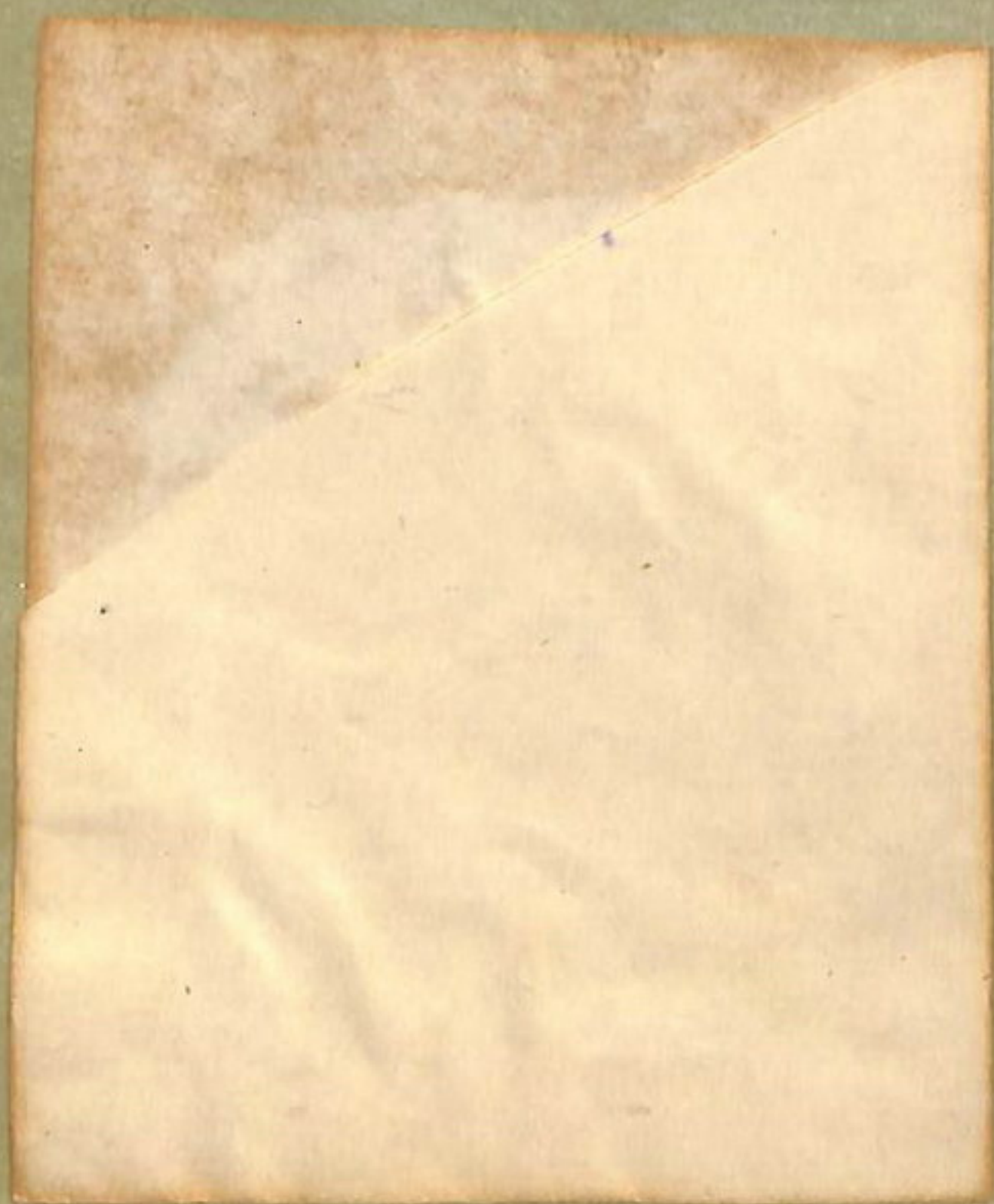

Ս. ՂԱԶԱՐՅԱՆ

ՀԱՅ ԵՎ ՌՈՒՍ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻ ԼԵԶՎԱԿԱՆ
ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՀԱՐԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Առանձնատիպ Ն. Յա. Մառի անվան Լեզվի
Ինստիտուտի 1949 թ. Վճխատուքյունների
Ժողովածուի» հատոր IV-ից

491.99-53.

7-18

Ս. ՂԱԶԱՐՅԱՆ

ՍՏՈՒԳՎԱՍԻ Է 1961 թ.

ՀԱՅ ԵՎ ՌՈՒՍ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻ ԼԵԶՎԱԿԱՆ ՀՆԱԳՈՒՅՆ
ՀԱՐԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Վաղուց է ապացուցված, որ յուրաքանչյուր լեզու իր սե-
փական յուրատիպ դրսևորումներով կատարելապես ինքնուրույն
լինելով հանդերձ՝ միատար չէ, այլ այդ լեզուն կրող ժողովրդի
նման, իր մեջ ունի բաղմամբով շերտեր, որոնք միմյանց վրա
են բարդվել դարերի ընթացքում՝ իհարկե միշտ տվյալ լեզվի
դարգացման օրինաչափություներին ենթարկվելով։ Բացառու-
թյուն չի կաղմում նաև հայոց լեզուն։ Նա իր ընդհանուր կա-
ռուցվածքով ու բովանդակությամբ հատուկ չլինելով միայն հա-
յերին և անդրադատվելով հայ ժողովրդի մտածողության ստա-
դիալ դարգացումը՝ իր մեջ է առել բաղմամբով վտակներ, որոնց
ակունքները խորին հնություն մեջ են թաղված։ Նա հայ ժողո-
վրդի ստեղծագործությունն է, նրա գոյացման ուղեկիցը և դար-
գացման ու փոփոխման է ենթարկվել հայ ժողովրդի նյութական
կյանքի ու սոցիալական հարաբերությունների դարգացման համ-
ընթաց։ Իսկ հայ ժողովուրդը, ինչպես ցույց են տվել նորա-
գույն ուսումնասիրությունները, գոյացել է Հայկական բարձրա-
վանդակում ապրած հնագույն բնիկ ցեղախմբերի և դանադան
ուղիներով նրանց միացած փոքրամասն ցեղերի խաչավոր-
ման ու փոխադարձ ներթափանցման հիման վրա. հայերի
գոյացման պրոցեսը հին Արևելքի որոշ հատվածի տնտեսական-
պատմական դարգացման հետևանք է եղել և վերջնականապես
ավարտվել է 2-րդ դարի սկզբներում, նախքան մեր թվականու-
թյունը։ Հայ ժողովուրդը ինչպես նաև նախահայկական ցեղերը
շփման մեջ են եղել Սովետական Միության տերիտորիայի հա-
րավային շրջաններում և հատկապես սովետական Ուկրաինայի
տերիտորիայում մեր թվականությունից 9—3 դար առաջ ապ-
րած ցեղերի խմբավորման հետ, որը հին հեղինակները ընդհա-

նուր անունով կոչել են սկյութներ, որոնք իրենց անվանել են սկյութներ: Յեղային այդ խմբավորման, ինչպես նաև նրանց հետագա արշավանքների մեջ աչքի ընկնող դեր են կատարել սլավոնները: Մեր թվականությունից առաջ 8-7-րդ դարերում Անդրկովկասը և հարևան երկրները ենթարկվել են կիմերների և սկյութների արշավանքներին: Այդ ցեղերը Ուրարտական պետության թուլացման հետևանքով, գրավել են Ուրարտուի մի շարք շրջաններ և բնակություն հաստատել այնտեղ: Նրանք Անդրկովկաս են ներթափանցել երկու ուղղությամբ և բնակություն են հաստատել ոչ միայն Շակաշենում, այլև Կարս — Լենինականի շրջանում: «Սակերի կամ սկյութացիների մի խումբը եկել էր Անդրկովկաս կիմերների հետ միասին Մեոտիս — Կոդքիսյան ճանապարհով ութերորդ դարում մեր թվականությունից առաջ, իսկ մյուս խումբը՝ Դերբենտի վրայով, հավանորեն յոթերորդ դարում (մ. թ. ա.)»¹

Կիմերա — սկյութական ցեղերի արշավանքը և նրանց հաստատումը Անդրկովկասում իրենց կնիքն են դնում ոչ միայն բնիկ ժողովուրդների լեզուների, այլև տեղանունների վրա. այդ տեսակետից հետաքրքրական է Գյումրի (այժյան Լենինական) անունը, որը ճիշտ կերպով մի շարք բանասերներ կապում են կիմերական gimirai անվան հետ:² Յեղացիների մեջ պահպանված է մի ավանդություն, ըստ որի Գյումրին կառուցված է եղել հնադարյան դերեղմանի վրա, որի մեջ պահված են եղել բրոնզե նետեր, երկարաղլուխ դանդեր և այլն: Այդ տեղեկությունը հաստատվել է 1934 թվին Լենինականում կատարված պեղումների հետևանքով ստացված իրերով: Գյումրիաս-Գյումրի մեծ քաղաքը, ինչպես հաստատել է Հ. Մանանդյանը, եղել է կիմերական-սկյութական ցեղերի կենտրոնը: Իսկ կիմերա-սկյութական ցեղերը հայ ժողովրդի կազմավորման պրոցեսում որոշ դեր են կատարել:

Կիմերա-սկյութական արշավանքներից հետո Անդրկովկասն են արշավում սարմատական ցեղերը՝ գլխավորապես սիրակաները, որոնց անունով էլ կոչվում է Հայաստանի դավառներ-

¹ Հ. Մանանդյան, «Հին Հայաստանի և Անդրկովկասի մի քանի պրոբլեմների մասին», — 1944 թ. էջ 13:

² Նույնտեղ, էջ 20:

րից մեկը՝ Շիրակը: Սկյութական կամ սարմատական ցեղե-
 րից են եղել նաև գագ-երը, որոնց անունից էլ մնացել է Գու-
 գարձ տեղանունը, որի մասին ավելի մանրամասն կխոսվի քիչ
 հետո: Կիմերական, սկյութական և սարմատական ցեղերի
 առաջխաղացումը դեպի հարավ կանգ է առնում երրորդ-երկրորդ
 դարերում մեր թվականությունից առաջ, որովհետև նրանք այդ
 ժամանակ ենթարկվելով տեղական ցեղերի իշխանությանը՝ մի-
 անում են նրանց և հետզհետե խառնվում: Այսպիսով հարավա-
 յին Ռուսաստանից Անդրկովկասը եկած ցեղերի մի խոշոր մաս
 հաստատվելով Հայաստանի հյուսիսում և ավելի քան հինգ հա-
 րյուր տարի սերտ հարաբերության մեջ դնելով տեղական
 ցեղերի հետ ու խիստ կերպով ենթարկվելով նրանց ազդեցու-
 թյանը՝ ի վերջո խաչավորվում է այդ ցեղերի հետ՝ կազմելով
 հայ էթնոսի բաղկացուցուցիչ տարրերից մեկը: Սակայն դրան
 զուգընթաց այդ ցեղերը խորը կերպով ներդրածում են տեղա-
 կան ցեղերի վրա, վերջիններին ժառանգություն տալով իրենց
 կուլտուրայի ու լեզվի մնացորդները:

Կիմերա-սկյութական ցեղերը մեծ դեր են կատարում ու-
 րարտական պետության թուլացման և հայկական էթնոսի կազ-
 մավորման պրոցեսի արաղացման մեջ: Գիտնականները նկատի
 ունենալով հայոց լեզվի և հնադիտության մատուցած մի շարք
 փաստեր, հաստատում են, որ շատ հաճախ սկյութները resp.
 կիմերները գլխավորել են հայկական ցեղերի արշավանքներն ու
 առաջխաղացումները: Դրան իբրև ապացույց բերվում է նաև
 հայ ժողովրդի մեջ պահպանված այն ավանդությունը, ըստ որի
 հայ առաջին թագավոր Պարույրը սակերի (Սկայ-որդի) ցեղից
 է: Պարույր անունը շատ բանասերներ համարել են սկյութական
 ղեկավարներից մեկի՝ *prodod-ի = (Προτοδυσος Հերոդոտի հորջորջ-
 մամբ) անվան տարբերակը: Հատկանշական է, որ Մ. Խորենա-
 ցին հայոց առաջին թագավոր Պարույրին և նրա որդի Հրա-
 չյային նկարագրելիս, նրանց վերագրել է արտաքին այնպիսի
 հատկանիշներ, ինչպիսիք են՝ շեկությունը, աչքերի խաժությու-
 նը և այլն, որոնք հատուկ են Ռուսաստանի հարավային շրջա-
 նի բնակիչներին: Կիմերներն ու սակերը (սկյութներ) այնքան
 ուժեղ ազդեցություն են թողել տեղական ժողովուրդների ու
 ցեղերի վրա, որ gimira (կիմեր) ցեղանունը «հերոս» նշանա-
 կությամբ պահպանվել է վրացերենում, իսկ սակ սկա ցեղանու-
 նը հայերենում՝ «սկա», տիտան» նշանակությամբ:

Կիմերա-սկյութական ցեղերի լեզուների նստվածքը պահպանված է ոչ միայն Հայաստանի տեղանունների և հայերեն առանձին բառերի, այլև հայ ցեղային անունների և բարբառային ամբողջ խմբերի մեջ: Սովետական Հայաստանում վերջին տարիներին Պրոֆ. Ար. Ղարիբջանի կատարած ուսումնասիրությունները հայանաբերեցին հայերեն բարբառների մի նոր ճյուղ որի առանձնահատկությունն այն է, որ այդ ճյուղին պատկանող բարբառները իրենց ներկա և անկատար դերբայները կազմում են և վերջավորություն միջոցով:՝ Այդ ճյուղի բարբառների ձևական համեմատությունը ցույց է տալիս, որ բարբառների այդ ճյուղը իր սրտ իրողություններով մոտ է Ղարաբաղի և Ադուլիսի բարբառներին, իսկ սրտ իրողություններով տարբերվում է նրանցից, որը կարող է դիտվել «այդ երկու բարբառի և մի ինչ որ երրորդ տարբի խաչավորման արդյունք»:² Այդ երրորդ տարբը զոկ ցեղի լեզուն է, որը ինչպես ասվեց վերևում, կապված է սակ-սկյութների և նրանց լեզվի հետ: «Շաղախի բարբառը, որը Ղարաբաղի բարբառն է, ավելի շատ նմանություններ ունի Մեղրու և Կարճեանի բարբառների հետ, սրանք էլ Ադուլիսի բարբառի (զոկերենի) հետ: Ղափանի խոսվածքը, ինչպես և Մեղրու շրջանի գյուղերի լեզուն՝ բայերի կազմությունամբ նման է այս խմբին (բացի անկատար դերբայից, որ նման է Ղարաբաղին): Հետևաբար «սի-երը (Սյունիք) միաձուլվել են «սակերի» հետ և կազմել մեր Սիսականքը, այսինքն՝ «սիեր և սակերը», որոնց լեզվական վկայությունը գտնում ենք Ղափանում և Արևիքում: Դրանք էլ միանալով մարդական ցեղերի հետ, կազմել են հայ բարբառների «Ս» ճյուղով խոսող ժողովուրդը: «Սիերը» և մարդերը տեղացիներ են, իսկ սակերը՝ եկվորներ, սկյութական ցեղեր, ինչպես ընդունված է կարծել»:³

Այն ենթադրությունը, ըստ որի զոկերը կապվում են սակ-սկյութական ցեղերի հետ, հաստատվում է նաև Ադուլիսի բարբառում պահպանված լեզվական իրողություններով. Ադուլիսի բարբառի հնչյունաբանությամբ, բառապաշարի, ձևաբանությամբ ու շարահյուսությամբ մեջ կան այնպիսի տարրեր, որոնք առնչվում

¹ Տես Պրոֆ. Ա. Ղարիբջանի, «Հայերենի բարբառների մի նոր ճյուղ», Երևանի Պետ. Համալսարանի գիտ. աշխատություններ, հ. 11, 1939 թ. էջ 23—187:

² Նույնտեղ, էջ 32:

³ Նույնտեղ, էջ 32:

վում են սլավոնական լեզուների հետ. իսկ սլավոնական ցեղերը անսլավոնաճանաչորեն սրտիչ դեր են կատարել սկյութական ցեղային խմբավորման և նրանց տեղաշարժների մեջ: Այդ տեսակետից ուշագրավ է «Ս» ճյուղի անկատար դերբայը, որը ինչպես նշել է պրոֆ. Ս. Ղարիբյանը, ներդոյական իմաստ ունի և կազմվել է հայերենի բարբառների ռււ և չ ճյուղերի համապատասխան իրակության նմանողությամբ:¹ Հայերենի խոնարհման մեջ անկատար դերբայի ներդոյական հոլովի իմաստը ընդհանուր է բոլոր բարբառներում, այսինքն՝ երբ ասվում է «գրում եմ» կամ «գրես եմ», նշանակում է «գրելու մեջ եմ»: Պրոֆ. Ղարիբյանը իրավացիորեն նշել է, որ «Ս» ճյուղի բարբառները առնչվում են սակ-սկյութական ցեղերի լեզուներին հետ. դա նշանակում է՝ որ այդ լեզուների, ինչպես նաև հայերենի «Ս» և մյուս ճյուղի բարբառների մեջ եղած ընդհանրությունները առաջացած պետք է լինեին առնվազն դրարարի կազմավորումից մի քանի դար առաջ: Բայց այդ ընդհանուր իմաստների ձևական արտահայտությունները տարբեր ազդեցությունների ենթարկվելով՝ կարող էին տարբեր տեսք ստանալ: Այդպես է կատարվել նաև «Ս» ճյուղի բարբառների անկատար դերբայի հետ, որը ենթարկվելով դրարարի ազդեցությանը՝ կորցրել է իր սկզբնական ձևը և ստացել և հոգնակի վերջավորությունը, որով կազմվել է դրարարի ներդոյական հոլովը:

Հայերենի բարբառների «Ս» ճյուղի խոնարհման առանձնահատկությունը նկատի ունենալով՝ կարելի է ասել, որ հին հայերենի՝ դրարարի հոգնակի հայցական հոլովի Ս վերջավորությունը դործածական է եղել սակ-սկյութական ցեղային խմբավորման մեջ եղած սրտ ցեղերի լեզուներում նույնիսկ այն ժամանակ, երբ նրանք խիստ ենթարկվել են հայացող ցեղերի ազդեցությանը և խաչավորվելով նրանց հետ՝ ժառանգություն են սովել հայերին իրենց կուլտուրայի և լեզվի շատ իրողություններ, որոնց թվում նաև «Ս» հոգնակի վերջավորությունը, որը հայ էթնիկական լեզվամտածողության համապատասխան սրտ բարբառներում մնացել է իբրև անկատար դերբայի, իսկ սրտ բարբառներում իբրև հայցական հոլովի հոգնակի վերջավորություն և իբրև վերասլորուկ պահպանվել է հին հայերենում՝ դրարում: Աստվածաշնչում, ինչպես նաև հինգերորդ դարի հայ

¹ Ս. Ղարիբյան, Նույն տեղը, էջ՝ 29:

պատմիչ Կորյունի աշխատության մեջ, ոչ առանց հիմքի, հայերն անվանված են «աղդ ասքանաղեան», այսինքն՝ ska < Aska-naz-յան ցեղ: Այդ փաստերը, ինչպես նաև հայ և ռուս ժողովուրդների մեջ պահպանված հնագույն ավանդությունների և սովորությունների զուգադիպումները խոսում են այդ ժողովուրդների հնագույն կապերի և շփման մասին: Այդ բոլորին ավելանում են նաև այդ ժողովուրդների լեզուներում պահպանված ընդհանրությունները, որոնք ամենից լավ արտահայտվել են այդ լեզուների բառապաշարների առանձին բառերի՝ իրեն հասարակական գոյով պայմանավորված երևույթների, իմաստային փոխանցումների և զուգադիպումների մեջ:

Վանա լճի շրջանում հայտնաբերված խալդական 9—7-րդ դարերի սեպագիր արձանագրությունների մեջ կա pil բառը «քար» նշանակությամբ: Այդ բառի որոշ տարատեսակն է խալդերեն karp հաճախ նաև kapi բառը նույն նշանակությամբ: Այդ բառի առաջին մասը նշանակում է ամրոց, որպիսի կաղմություն, Ն. Մառի հավաստմամբ, ունի նաև ռուսերեն Кремль բառը:¹ Խալդերեն pil բառի հետ կապվում է հայերեն պեղել բառը, իսկ kar-ը բառի հետ՝ «քար» բառը, որը Հ. Աճառյանը հընդեմքողական համարելով՝ կապում է սանսկրիտերեն karkara, հունարեն κερκαρος «կարծր», «կոշտ» բառերի հետ: Այդ kar բառը «քաղաք» նշանակությամբ հանդիպում է կովկասյան, ինչպես նաև եվրոպական տեղանուններում. օրինակ՝ հռոմացիները հիշատակում են карфаген, հույները՝ Кархедон. Միջագետքում karxa նշանակում է «քաղաք», վրաստանում կա Ахалкалаки (Ахал-кар-аки), Հայաստանում Карс տեղանունները, որոնք քաղաք են նշանակում. չուվաշները ունեն kar-да «գոմ», «քաղաք», «ցանկապատված տեղ» և այլն նշանակությամբ: Այդ kar այսինքն՝ kor կամ kyr իր տարբերակով, հիշվում է խաղարական հին sar-kel քաղաքի երկրորդ եզրում. sar նույն sal-ի սպիրանտ տարատեսակն է, որի մի այլ տարբերակը կարելի է տեսնել Казань, չուվաշերեն՝ Хозан, կամ Хузан, չերեմերեն Озан, (խաղարների քաղաք) բառերի մեջ:² Այդ բառը թերևս կապվում է նաև Հիզան || խիզան բառի հետ, որը Հայաստանի մի շրջանի ինչպես նաև քաղաքի անունն է:

¹ Н. Марр, Изб. раб. т. IV. стр. 199—229

² Համմտ. И. С. Державин «Происхождение Русского народа» ст. 14—15.

Այժմյան սլավոնական ժողովուրդների և առաջին հերթին
 ռուս ժողովրդի լեզվում պահպանվել են նախապատմական շրջա-
 նի կուլտուրական շատ իրողություններ, որոնց մի մասի համ-
 արժեքները ունի նաև հայերենը: Լեզվական և կուլտուրական
 այդ հնագույն վերապրուկները կապված են սկյութական ցեղե-
 րի հետ, որոնք իրենց նստվածքն ունեն ինչպես ռուսերենում,
 նույնպես և հայոց լեզվում: «Նրբ խոսքը վերաբերում է սկյութ-
 ներին և կելտերին,—ասում է Ն. Մառը,— ապա, հասկանալի է,
 որ պետք է նկատի ունենալ հայերենի, ավելի ճիշտ հայկական
 տերիտորիայի համապատասխան դարաշրջանների բնակիչների
 խոսվածքի դրուժյունը: Հայերի հետ մենք առաջ ենք բնթա-
 նում և պատմականորեն դեպի սկյութական ազգաբնակչության
 շրջանը: Հայերը ռուսների հետ հավասար իրենց դրույցներում
 պահել են ճիշատակություններ ազգային առաջին շինարարու-
 թյան մասին. հայերը Կուսրայի շինության պատմության,
 ռուսները Կիևվի կամ Կուլարայի շինության դրույցի մեջ պահ-
 պանել են լեզենդը ոչ թե սկյութների, ինչպես մենք առաջ
 ասում էինք, բայց համենայն դեպս սերտորեն կապված սկյութ-
 ների և կիմերների հետ: «Սկյութ» տերմինի հնէաբանական
 անալիզը բացահայտեց, որ հայկական հողերում բնակվել են
 սկյութները. շրջաններից մեկում համատարած կերպով բնակվել
 են սկյութները իրենց հայտնի *cak* (|| *zok*) անվանակոչումով»¹

Տեղական, առանձնապես Ռուսաստանի հարավի նստվածքի
 մեջ եղած հարեթական սկյութական տարրը,— ասում է Ն. Մա-
 ռը,— մեզ համար նույնպես կարևոր նշանակություն է ստա-
 նում, եթե նա նախապատմականորեն կապվում է նաև այլ երկ-
 րամասերի հետ: Բոլորին շատ լավ հայտնի է պատմական կուլ-
 տուրայի նյութական հուշարձանների հիման վրա Կովկասը և
 Առաջավոր Ասիան Ռուսաստանի հարավին մոտեցնելու փայլուն
 փորձերը: Բայց այդ երկրների ազգագրական սերտ կապի մեջ
 նույնպես անսպասելի ոչինչ չկա: Ցեղային անվանումների ընդ-
 հանրությունը, որոնք իրենց կնիքն են դրել տեղանունների
 վրա, երբեք էլ չեն սպառվում Հայաստանի Ախուրյան գետի
 ավազանի «Շիրակ» տեղանունով և շիրակներ կամ շիրակեն+ներ
 ժողովրդով, որոնք գտնվել են Հարեթական Դոնի Acherde վտա-
 կի շրջանում, չէ՞ որ այդ բոլորը անժխտելի ապացույցներ են

¹ Н. Марр, Изб. раб. т. V, стр. 53.

այն բանի, որ րաւեմ-եր կամ ռուս-երը մեր էրայից դեռ շատ առաջ ապրել են ինչպէս Ռուսաստանի հարավում, նույնպէս և Հայաստանում:¹

Մի այլ տեղ Ն. Մառը խոսելով Ուրարտու կամ Ալարոդ տերմինի մասին և դրա հետ կապելով մի շարք այլ տերմիններ, որոնց թվում նաև Ն-րաս-խ կամ Ա-րաս-խ (Արաքս) անունը, ասում է, որ այդ ծագում ունեցող դեռէթնիկական տերմիններից ես ձեր ուշադրությունն եմ դարձնում $\text{ros} \rightarrow \text{rus}$, ավելի ճիշտ հարեթական միջավայրի համար $\text{row} \rightarrow \text{ruw}$ և Վանի մի շրջանի ու ցեղի Rəw-tuni իսկապէս $\text{Ru-w-tun} + e$ տերմինների կապին: Ռուշ-Ուրարտների պատմական դերի մասին, որը լավ հիշված է ասորեստանցիների կողմից, կարելի է չխոսել, որովհետև այդ անուններով նրանք շարունակում են կոչել Հայաստանի նոր նվաճողներին՝ խալդերին,² որոնց կապը սլավոնական ցեղերի հետ նույնպէս ապացուցված է:

Ուկրաինայի տերիտորիայում մեր էրայից չորս դար առաջ հանդես է գալիս ցեղային նոր խմբավորում սարմատներ ընդհանուր անունով: Նրանք աստիճանաբար շարժվում են դեպի արևմուտք՝ նեղելով սկյութներին: Նրանց ճնշման տակ սկյութական ցեղերի մի մասը շարժվում է դեպի Դանուբը և նույնիսկ անցնում է Դանուբից այն կողմը: Սարմատներից բացի Ուկրաինայի տերիտորիայում երևում են այլ ցեղեր, որոնց թվում են եղել կրորիդներ, ֆիդամատներ, սավգորատներ, բաստարներ, ալաններ (աղվաններ) և ուրիշներ: Նրանք անկասկած ուրիշ տեղից չեն եկել և ոչ էլ նոր ժողովուրդներ են եղել, այլ հանդիսացել են դասակարգային—ցեղային նոր կազմավորումներ, որոնք առաջացել են ցեղերի խաչավորման հետևանքով, իբրև փոխադարձ շփման, ներթափանցման և մոտիկացման արդասիք: Այդ իսկ պատճառով չի կարելի ենթադրել, թե մեր էրայից առաջ սկյութները անհետ կորել են, և նրանց տեղ բռնել են ինչ-որ նոր ժողովուրդներ: Պետք է ընդունել, որ հին բնակչությունը մնացել է իր տեղում, բայց անխուսափելի վերախմբավորման, վերադասավորման ենթարկվելու պատճառով կազմել է նոր ցեղային խմբավորումներ, որոնց մեջ էթնիկական նոր տարրերը միայն որոշ դեր կարող էին խաղալ: Համենայն

¹ Н. М а р р, Изб. раб. т. V, стр. 53.

² Ն. Մ ա ռ, նույն տեղ, էջ՝ 154:

Գեղացի սկզբնական ցեղային միությունները շարունակել են հա-
 րատել նաև այն բանից հետո, երբ իրենց տերիտորիայում
 հանդես են գալիս ցեղային նոր խմբավորումներ, որոնք հայտնի
 են սարմատներ ընդհանուր անունով: Մեր էրայի 1--2-րդ դա-
 րերից սկսած սկզբների և սարմատների անունները ընդհա-
 նուր, գուտ աշխարհագրական իմաստ են ստանում:¹ Սլավոնա-
 կան այդ ցեղերը և առաջին հերթին անտերը մեր էրայի 4-րդ
 դարում ենթարկվում են դոթերի հարձակմանը: Բայց հենց այդ
 դոթերը, որոնք եվրոպացի շատ բանասերների ուսումնասիրու-
 թյան առարկան են եղել, ոչ թե Նվրոպայից եկած ցեղեր կամ
 ինչպես ասում են գերմանացիներ են եղել, այլ գերմանացիներ-
 րից շատ ու շատ առաջ նրանք պատմական ասպարեզ են իջել
 և կասկած են հարեթական ստադիայի վրա գտնված ցեղերի
 հետ: Սովետական մեծ լեզվաբան Ն. Յա. Մառը ապացուցել է,
 որ դոթերի ցեղային անվանակոչումը հայտնի է դառնում այն
 ժամանակվանից, երբ նրանք երևում են Սև ծովի հյուսիսային
 ափերին: Դոթերի ցեղային անվանակոչումը կասկած է կովկա-
 սի հնագույն ժողովուրդների և հարեթական ավելի նոր ժողո-
 վուրդների, որոնց թվում նաև վրացիների հետ, որոնց ժողո-
 վրրդական, ավելի հին խոսակցական լեզվում պահպանված «աստ-
 ված» նշանակող տերմինը հարակցվում է անգլիական good
 կամ գերմանական gut բառի հետ: Ցեղային այդ անվանումը
 Մառի կարծիքով իր տարբերակը ունի go-g resp. gu-g ձևով,
 որը պահպանվել է կովկասում at հոգնակի մասնիկի հետ միա-
 սին, ինչպես հայերեն գալ-գ-ար-ք բառը, որը հաստատում է նաև
 այն ենթադրությունը, ըստ որի այդ ցեղի որոշ հատված կամ
 որոշ մաս իր բնակությունն է հաստատել Հայկական լեռնաշ-
 խարհում շատ հին ժամանակներից սկսած, հետևաբար իր լեզ-
 վի որոշ իրողություններ ժառանգություն է տվել հայերին: Հե-
 տաքրքրական է նաև այն, որ գագեր ու մագագներ ցեղերի մա-
 սին հիշատակվում է նաև մեր ժողովրդական հեքիաթներում և
 բանահյուսության մեջ, որը նույնպես գալիս է ճշտելու Ն. Մա-
 ռի կարծիքը՝ դոթերի ծագման և կատարած դերի մասին: Այդ
 գույքերը այսինքն՝ գագերը կամ գագերը սերտորեն կասկած
 են ֆարքերի կամ ֆարքվելների էթնիկական խմբավորումների,
 վրացական սոցիալական ֆորմացիաների ձևավորման, վրացա-

¹ Ն. Ս. Դերժավին, Նույն տեղ, էջ՝ 20:

կան ազգային հերոս Գորգի կամ Գուրգի հետ: Մառը ցույց է տվել, որ գոթերենը աղերսակցվում է կովկասյան հարեթական ստադիային դանձված լեզուների, հատկապես մեգրելերենի և ճաներենի, ինչպես նաև վրացերենի հետ: Սեծովյան գոթերի ցեղակցությունը մյուս մերձ սեծովյան ժողովուրդների, սկյութների և մյուսների հետ՝ հասցնում է մեզ սկյութ-սկոլոտների: Այդ կապակցությամբ կարելի է նշել վրացերեն կոլտ «հոտ», սկզբնական նշանակությամբ այս կամ այն անասունի, «ձիու», «խոզի» տեսակը և հայերեն կույտ բառերը: Այդ նույն sku-ժա և skolot բառը շարունակում է ապրել ուսսական золото և նրատարբերակները՝ գերմ. gold ← kolt, չուվաշերեն ultan (ultan-ից) թուրքերեն altun «հոտ», վրացերեն kolt «հոտ», հայերեն koyt «հոտ», «կույտ», չուվաշերեն ketu «հոտ», ուսսերեն CKOT բառերի մեջ, որոնք ինչպես վրացերեն և հայերեն համապատասխան բառերը, նշանակում են ոչ միայն հոտ, այլև հարստություն, փող¹:

Մերձ-սեծովյան գոթերի և հարեթական ժողովուրդների լեզուների միջև նկատված հարակցությունները մեզ տանում են այն հասարակական միջավայրը, որտեղ ձևավորվել են հարեթական նախասլավոնները. գոթերը, — ասում է Մառը, — որոնք վերածվել են սկյութների, ցեղակցությամբ սերտորեն կապված են Կովկասի վաղեմի բնակիչների, նրա հնադույն և հին ու նույնիսկ միջնադարյան ժողովուրդների և աղբյուրյունների, այսպես կոչված հարեթականների հետ: Այս բոլորից պարզ կարելի է հետևցնել, որ այսպես կոչված գոթական փոխառությունները, ինչպես նաև հնդեվրոպական արմատների զգալի մասը պետք է դիտել ոչ իրրե փոխառություններ, կամ իրրե դրսից մուծված լեզվական երևույթներ, այլ իրրե հարեթական ստադիայի վրա դանձված ժողովուրդների լեզվական իրողությունների նստվածք, որ ընդհանուր է ինչպես գոթերի, նույնպես և սլավոնական ու կովկասյան ժողովուրդների համար: Այդ բանը կարելի է ասել նաև «գոթական կուլտուրայի» և «գոթական ոճի» մասին, որոնք, ինչպես ցույց են տալիս նոր փաստերը, ինչ-որ տեղից չեն փոխադրվել արևելյան սլավոնների տերիտորիան: Ընդհակառակը, դրանք ստեղծագործությունն են տեղական այն ցեղերի, որոնք գոթերի հանդես գալուց դեռ շատ

¹ Н. Я. Марр, изб. работы т. V ст. 410:

ու շատ առաջ հայտնի են եղել և՛ Կովկասում, և՛ Կաղախստա-
նում, և՛ Սիրիոյում:

Սլավոնները մեր դարաշրջանի առաջին տարիներին ար-
դեն դրադեցնում էին հսկայական տերիտորիա կենտրոնական և
արևելյան Նվրոպայում: Բայց նրանք իրենց լեզվով, սովորու-
թյուններով և կենցաղավարությամբ միմյանց մոտ լինելով
հանդերձ՝ ներկայացնում էին անջատ և դրված ցեղեր: Պատմա-
կան տարրեր պայմանների հետևանքով այն հսկայական տերի-
տորիայի տարրեր մասերում գտնված սլավոնները տերիտորիալ
և տնտեսական տեսակետից առանձին ցեղային խմբավորումներ
են ձևացնում, որոնք կուլտուրական և քաղաքական զարգացման
տարրեր աստիճանների վրայ էին կանգնած, երբ տեղի են ունե-
նում սլավոնական ցեղերի պետական առանձին խմբավորումնե-
րը: Այդ տարրեր պայմանների մեջ ապրելու հեռանքով առա-
ջանում են սլավոնական երեք գլխավոր խմբեր՝ Արևելյան,
Արևմտյան և Հարավային սլավոնների խմբավորումներ: Հայերը
կովկասյան ժողովուրդների միջնորդությամբ շփվում էին արե-
վելյան խմբի, իսկ անմիջապես հարավային խմբի սլավոնների
հետ: Այդ պատճառով էլ նրանք ոչ միայն իրրե հարեթական
ստադիային կանգնած ցեղերի կուլտուրայի և լեզվի ժառան-
գորդներ հնազույն կապերով կապված էին միմյանց հետ, այլև
իրրե նոր ժողովուրդներ շփվում էին միմյանց հետ և բնակա-
նաբար ինչպես կուլտուրական զանազան արտահայտություն-
ներ, նույնպես և լեզվական շատ իրողություններ փոխադարձա-
բար միմյանց էին ժառանգում:

Այդ տեսակետից հատկապես նշելի են տեղանունները,
որոնց մասին խոսք եղավ վերևում և արհեստի, մետաղների,
բույսերի, կուլտուրական և միջական զանազան արտահայտու-
թյունների անունները, որոնք ավելի հին կազմություն ունեն և
ուղղակի նշում են հարեթական և սլավոնական ցեղերի հնազույն
սերտ հարաբերությունները:

Բուրժուական լեզվաբաններն իսկ չեն կարողացել ժխտել,
որ հնդեւրոպացիները, երբ երևացել են Կովկասում, կուլտուրա-
կան շատ ցածր աստիճանի վրա են կանգնած եղել և բնիկ ցե-
ղերի միջոցով են ծանոթացել երկաթի, զենքերի և զրահների
գործածությանը:

Իրավացի է Մաուր, երբ մի շարք մետաղների անունները,
որոնց թվում նաև «ոսկի» բառը, և նրանց հայտնագործումը կա-

պում է հաբեթական ստադիային դանված հնադույն ցեղերի հետ։ Սկյութա-կովկասյան փոխհարաբերությունների մեջ սկյութների մասնակցությունը [«մետաղների հայտնաբերմանը» հայտնի է դառնում «սկյութական ոսկյա գութանի» մասին հորինված լեգենդից, սկյութական վար անելու եղանակից, որը բնականաբար կապված է մետաղի կալուածության հետ¹։ Այնուհետև Ն. Մառը նշում է, որ ուսերեն золотопроход, որը առաջացել է սկյութների ցեղային անուն skoloŭ բառից, առնչվում է հայերեն ոսկի, օսկի բառի հետ, որը ոչ թե ընդհանրապես ցեղային անորոշ անվանում է, այլ սկյութների ցեղային հորջորջումը, որը իբրև այլ տարրերակներով կապվում է նաև կովկասյան այլ ժողովուրդների (վրացիների և այլն) աշխարհադրական որոշ անունների հետ²։ Թերևս մետաղ բառը նույնպես, որի ծագումը մինչև այժմ անհայտ է համարված, հաբեթական ստադիայից մնացած բառ լինի։

Մետաղյա դործիքներից հայ և ուս լեզուներում պահպանված են շատ արժեքավոր հիշատակություններ, որոնք նրանց զանազան հատվածներին սերտ կերպով առնչակցում են սակերէ — սկյութների հետ։ Հայերենում պահպանված են սակուր, սակրաւոր, իսկ ուսերենում секира բառերը։ Որոշ բանասերներ ուսերեն секира բառը կապել են լատիներեն securis բառի հետ։ Սակայն Ն. Մառը նկատի ունենալով պատմական և հնէաբանական տվյալները, նշել է, որ sag-ar resp. sakar բառը, որն ունի երկու վերջածանց՝ ur(→ər), առաջացել է Սակ-երի ցեղային անունից։ Սակուր ձևը պահպանված է հայերենում և նշանակում է «մարտական կացին»։ Սակուրով զինվածները կոչվում էին Սակրաւորներ։ Այդ բառը գալիս է հաբեթական ստադիայից և շատ տարածված է ինչպես սեմական, նույնպես և հնդեվրոպական լեզուներում, որպիսի հանդամանք վկայում է կովկասյան բնիկ ցեղերի մեջ արհեստագործության ու երկաթագործության բարձր զարգացածության մասին։ Այդպիսի լայն տարածում է ունեցել նաև երկաթ — rkina || kina տերմինը, որը միաժամանակ նաև ցեղի անուն է։ Այդ տերմինի տարրերակը askin ձևով, որ հայտնի է եղել հույների «տապար» նշանակությամբ, հաբեթական ձևավորում ունի։ Նրա տարրերակը kasin-ը որից՝ կացին բառը մինչև այժմ էլ դործածական է հայերենում։

¹ Ն. Մառ, Ընտիր երկեր, հ. 5-րդ, էջ 193։

² Նույն տեղ, էջ 40։

Հնդկերոսպարան հայադեաները՝ ելնելով ձեական համեմատություններից, հայերեն շատ բառեր բերում են դրսից կամ համարում են այսպես կոչված հնդկերոսական նախալեզվից մնացած։ Այդպիսի ձեական մոտեցում է ցուցաբերված նաև հայերեն առավար բառի նկատմամբ, երբ այդ բառը համարված է պահլավերեն։ Մինչդեռ հնէաբանական անալիզը ցույց է տվել, որ այդ բառը բարե ասպարի անվան ֆունկցիոնալ փոխանցումն է և երբեք էլ չի փոխառված պահլավերեն tapar բառից։ Այդ բառը հաբեթական ստադիայի լեզուների այն ընդհանուր բառերից է, որոնք պահպանվել են ինչպես կովկասյան, նույնպես և սլավոնական և այլ ժողովուրդների լեզուներում։ Այդ բառը սկզբնական շրջանում նշանակել է նաև «ձեռք», որը իր անունը տվել է իր ֆունկցիան կատարող առարկային¹։

Սլավոնական և հայկական լեզուների հնագույն հարակցությունների մասին են խոսում նաև մի շարք կենդանիների անունների պահպանումը այդ ժողովուրդների, ինչպես նաև կովկասյան այլ ժողովուրդների լեզուներում։ Ն. Մառը իրավացիորեն հայերեն ափս, կատու բառերը կապում է ուեսերեն KUSA և KOT, KOSHKA բառերի հետ։ Կատու բառը շատ տարածված բառերից մեկն է, նա պահպանված է եվրոպական, ինչպես նաև ոչ հնդկերոսական շատ լեզուներում։ Մինչև այժմ տրված չէ այդ բառի ճիշտ ստուգաբանությունը։ Բայց մեզ համար տվյալ դեպքում կարևորը ոչ թե բառի ստուգաբանությունն է, այլ այդ բառի դոյության փաստն է ուեսերենում և հայերենում։ Այդ բառը հայերենի մեջ մտել է համեմատաբար ավելի ուշ շրջանում, այսինքն այն ժամանակ, երբ փոխանակային հարաբերությունները արդեն զգալի դեր էին խաղում ժողովուրդների կյանքում։ Այդ հանդամանքը մեզ հիմք է տալիս ենթադրելու, որ ափս և կատու բառերը կապված են ապրանքափոխանակության հետ։ Հայտնի է, որ հյուսիսային մորթու պահանջը շատ հին ժամանակներից սկսած զգացել են շատ ցեղեր և ժողովուրդներ. ուստիական մուշտակները փոխանակվել են շատ վայրերում, որոնց թվում նաև Հայաստանում։ Շատ հավանական է, որ այդ բառերը առևտրական ճանապարհով մտած ինն են հայերենի մեջ։

Հայերեն աշղահակ (աժդահակ) բառը համարվել է պարսկերեն և տրվել են նրան միայն «օձ», «վիշապ» իմաստները. Մառը

¹ Ն. Մառ, Ընտիր երկեր, հ. 2-րդ, էջ 418—419։

քննելով այդ բառը, ասում է, որ նա ոչ միայն նշանակել է «վիշապ», «օձ», կամ «ձուկ», այլ եղել է ցեղային անուն: Այդ բառի հետ է կապվում նաև հայերեն աշտե-աշտեայ բառը, որը հարեթական ստադիայի լեզուների սեմանտիկական օրենքի համապատասխան առնչվում է «օձի» հասկացության հետ: Այդպիսի կազմություն ունի նաև հայերեն Գեղարդ բառը, որի առաջին եղբը նույնպես «օձ» է նշանակում:

Հայերեն աժդահակ, իր ավելի հին ձևով աշտարակ դործածվում է նաև «սյուն», «աշտարակ», ինչպես նաև «մոմակալ» (աշտանակ) առումներով: Այդ տեղից էլ առաջացել է «երկար», «բարձր» առումը, որը հարակցվում է հնադույն պաշտամունք օձի հասկացության հետ: Այդ բառը, առանց ակ վերջավորության կազմում է yašter հիմքը, որից գոյացել է ուսերեն ящерица բառը ица փոքրացուցիչ մասնիկի ավելացումով: Այդ բառը իր մաքուր шер, ще հիմքով հարեթական լեզուներում ունի šter, šte ձևը¹: Հետևելով Ն. Մառի փաստարկումներին՝ մենք խորը թափանցում ենք մեր ժողովրդի պատմության մեջ, հասնում նրա ակունքներին՝ պարզաբանում ոչ միայն մեր ժողովրդի պաշտամունքային արտահայտությունները, այլև այն հնադույն կապերը, որ ստեղծված են եղել նրա և սլավոնական ցեղերի միջև:

Մարդկային լեզվի արմատները ոչ թե մարդու անհատական բնույթի, այլ նրա հասարակական կյանքի, հանրության նյութական կենցաղի համար բազա ստեղծելու նպատակով կատարված աշխատանքի մեջ են: Այդ պատճառով էլ ցեղային լեզուների ակունքները տեսնելու, խաչավորման ու փոխադարձ ներթափանցման երևույթները պարզելու համար մեծ նշանակություն ունեն այն առարկաներն ու միջոցները, որոնք մձոական դեր են խաղացել մարդու նյութական կյանքի ու արտադրության կազմակերպման մեջ՝ տվյալ ժամանակաշրջանում: Հայտնի է, որ մարդկային նյութական կյանքի կազմակերպման մեջ հսկայական նշանակություն են ունեցել քաշող ուժերը՝ օւղտը, ձիւն ու եղնիկը (եղջերուն): Կենդանիների այդ խմբի մեջ մեզ հետաքրքրող հարցի տեսակետից հատուկ արժեք ունի եղնիկը (եղջերուն), որը որպես քաշող ուժ հայտնի է եղել սլավոնական ցեղերին հնադույն ժամանակներից սկսած: Եղջերուի օգտագործումը իբրև քաշող ուժի կապված է մի շարք հանգամանք-

¹ Ն. Մառ, Ընտիր երկեր, հ. V, էջ 59:

ների և առաջին հերթին սահնակի դորժածության հետ: Ահա թէ
ինչո՞ւ այդ կենդանու անունը ինչպե՞ս նաև նրա հետ առնչակց-
ված САН րառը անցել են մի շարք լեզուների և մինչև այժմ էլ
դորժածվում են կամ իրենց հիմնական, կամ էլ ֆունկցիոնալ
իմաստարանության օրինքով՝ փոփոխության ենթարկված, նոր
առումներով: Հայերենում ОЛЕНЬ, ЕЛЕНЬ րառը ունի իր տարրե-
րականները՝ եղն, որը նշանակել է «էդ եղջերու», «եղնիկի ձագ»,
գլխավորապես դորժածական է հին հայերենում, և եղնիկ, որը
դորժածական է նոր հայերենում: Այդ րառը կա նաև եվրոպական
ժողովուրդների լեզուներում՝ գլխավորապես «հյուսիսային եղ-
ջերու» իմաստով, սրը ցույց է տալիս, որ այդ լեզուներում ևս
այդ րառը մտել է հյուսիսից, այսինքն՝ սլավոնական ժողովուրդ-
ների լեզուներից: Վերոհիշյալ երկու րառերն էլ՝ ОЛЕНЬ, ЕЛЕНЬ և
САН Մառը համարում է հարեթական ստադիայի րառեր, որոնք
նախորդել են հնդեւրոպական համարված րառերի դոյացմանը:
Նա հայերեն անիվ րառը նույնպես կապում է САН «սահնակ»
րառի հետ: Այդ բոլոր փոխանցումները առնչակցված են մարդ-
կային հասարակության կյանքում կատարված փոփոխություն-
ների՝ հետևարար նաև իրենց դադափարախոսության ու հասկա-
ցողությունների մեջ կատարված տեղաշարժների հետ:

Նյութական կուլտուրայի տարրեր արտահայտությունների
հետ կապված մի շարք րառեր, ինչպիսիք են՝ հայերեն աթոռ,
կամար, տավար, կրպակ, աղ, շոռ հարեթական ստադիայի հետ
են կապվում և դանադան ձևերով կան նաև ռուսերենում ու
սլավոնական այլ ժողովուրդների լեզուներում: Այդ րառերի մի
քանիսը համարված են հնդեւրոպական րառեր. օրինակ կամար
րառը համարվել է հնդեւրոպական բառ. բայց հնէաբանական վեր-
լուծությամբ պարզվել է, որ կամար, շրջան հասկացությունը
սկզբնական շրջանում նշվում էր կոսմիկական տերմինով. այդ-
տեղից էլ կամար րառը, որ նշանակում է «երկնային կամար»,
հետևարար նաև՝ «երկինք»: Հարեթական ստադիայի լեզուներից
այդ րառը ժառանգել են և՛ հունարենը, և՛ լատիներենը և՛ եվրո-
պական այլ լեզուներ: Այդ րառն է նաև ռուսերեն камора-ն,
որը սխալմամբ համարվել է հունարենից կատարված հնազույն
փոխառություն:

Տավար րառը, որ պահպանված է կովկասյան լեզուներում և
ռուսերենում, համարվել է թուրքական փոխառություն. բայց
այդ ենթադրությունը անհեթեթություն է, սրովհետև նա ունի

նախնական տոտեմային նշանակութիւնը, որը նույն իմաստով պահպանվել է հայերենում, իսկ ռուսերենում և այլ լեզուներում իմաստափոխման ենթարկվելով նոր առումներ է ստացել: Իդուր են ձգտել,—ասում է Մառը,—товар բառը թուրքերենից և mul-ը արաբերենից հանել: Այդ երկուսն էլ զուտ հարեթական ցեղային բառեր են և որպէս այդպիսին նշանակում են տոտեմաբար այս կամ այն տեսակի անասուն, որից և առաջացել է «հարստութիւն», «ունեցվածք», «փող», որը նկատվում է հարեթական ցեղերի քնակութեան ամբողջ տարածութեան վրա: Mul-ը բուլղարների, իսկ товар-ը չուվաշների ցեղային բառերն են¹:

Հարեթական նստվածքը հայ և ռուս լեզուներում երևում է նաև նրանից, որ մի շարք բառեր խաչավորված են ինչպէս ռուսերենի նույնպէս կովկասյան լեզուների հետ. այդ տեսակետից հետաքրքրութիւնից զուրկ չէ «հարս» նշանակող na-sal ← → nu-sal տերմինի առկայութիւնը հայերենում և նրա կրկնակը, ru-sal ձևը, որը ռուսերեն py-cal-ka բառի իմքն է: Այդ բառի հետ է կապակցվում նաև հայերեն նու «հարս» բառը: Սրանից հետևւում է, որ կովկասյան ժողովուրդները և սլավոնական ցեղերը հին ժամանակներից սկսած ոչ միայն շփվել, այլ խաչավորվել ու կուլտուրապէս ներգործել են միմյանց վրա:

Մարդկութիւնը, նկատել է Մառը, իր զարգացման սկզբնական շրջանում, երբ դեռևս չունեն ընդ իմաստների համար տարրերակրված և ձևավորված բառեր, անխուսափելիորեն հակառակ իմաստներ ունեցող շատ հասկացութիւններ, ինչպէս «կարճ», «երկար», «սկիզբ», «վախճան», պետք է անվանեն միևնույն բառով: Հետագայում, երբ որ մարդկութիւնը զարգացման նոր շրջան է թեւակոխում, ցեղերը արդեն հնչյունային որոշ փոփոխութիւնների կամ տարրերակման են ենթարկում տվյալ հասկացութիւնները արտահայտող բառերը, կամ խաչավորվելով այլ ցեղերի հետ վերցնում են այդ հասկացութիւնները դրանվորող նոր տերմինները և միացնում իրենց բառին: Այդ է պատճառը, որ մի շարք լեզուներում կարն և երկար հասկացութիւնների համար ստեղծված են տարրեր բառեր, իսկ որոշ լեզուներում միևնույն բառը փոփոխութեան ենթարկվելով, կամ նոր շերտ ընդունելով իր վրա՝ պահել է հին, նախապատմական շրջանի իմաստը և երբեմն էլ ձևը: Այդ բանը մենք տեսնում

¹ Ն. Մառ, Ընտիր երկեր, հ. V, էջ 368:

ենք հայերեն երկար բառի մեջ, որի երկրորդ յեղային ան-
վան վերապրուկն է, իսկ կար երրորդ կարգի բառն է, որի համար-
ժեքը ուսուցիչներն краткий || короткий այսինքն крат || корот
բառն է, որը նույնպես խաչավորված է: Ոչ кар-т, resp. кор-т,
ոչ корот-ը, ասում է Մառը, բառի հասարակ տարրերակները
չեն ներկայացնում, այլ երկու բառի կրճատ միացությունն են,
որոնք լրիվ ձևով երևում են հայերեն կար-ճատ-ել բառի մեջ¹:
Ռուսներն короткий և հայերեն կարն, կրճատել բառերի հա-
մարժեքները կան նաև այսպես կոչված «հնդեւրոպական» լեզու-
ներում:

Հայերենի ու սլավոնական լեզուների աղերսակցությունը
իր խորը արմատներն ունի: Բայց այդ յեղերը հարակցության
մեջ են եղել նաև իրենց զարգացման ավելի ուշ շրջանում: Հայ
և սլավոնական լեզուների փոխադարձ շփումը պատմական տարրեր
ժամանակաշրջաններում և նրանց խաչավորումը տարրեր ստա-
դիայի վրա դանդաղ լեզուների հետ խորապես արտահայտվել է նաև
նրանց լեզվի մեջ: Այդ է պատճառը, որ նրանց լեզուները որոշ
հատկություններով հնդեւրոպականների մեթնալով հանդերձ՝
զգալի չափով տարբերվել են նրանցից ոչ միայն իրենց ոչ-
հնդեւրոպական, այլև հնդեւրոպական տարրերով: Հայ և սլավոնա-
կան լեզուների բառապաշարների մեջ եղած հնդեւրոպական բա-
ռերի թիվը, հնդեւրոպական լեզվաբանների հաշվումով, 40%-ից
անց է: Լեզվական այդ իրողությունները այսպես կոչված նա-
խալեզվի հետ չկապելով և արեւակցական չհամարելով հանդերձ՝
մենք չենք ժխտում, որովհետև դրանք դոյացել են պատմական
այն շրջանում, երբ մետաղների օգտագործումը տնտեսության
մեջ լայն չափեր է ընդունել, և լեզուների, հետևաբար նաև լեզու-
ների խաչավորումը տնտեսական և հասարակական հարաբերու-
թյունների համապատասխան՝ նոր շրջան է թեւակոխել: Հնդեւրո-
պական լեզուները, ասում է Մառը, հետևանք են ավելի բարդ

¹ Ն. Մ ա ռ , Ը ն տ ի ռ երկեր, հ. 2-րդ, էջ 156:

² Մեր աշխատության մեջ օգտագործելով հայ և սլավոնական լեզու-
ների բառապաշարի ընդհանրությունների մասին տարրեր ժամանակներում
և տարրեր առիթներով արված զխոսողությունները՝ փորձում ենք Մառի լեզ-
վի նոր ուսմունքի տեսանկյունից մոտենալ դրանց և նոր փաստերով հիմ-
նավորել այդ լեզուների հնագույն հարակցությունները: Մենք բառերի ստու-
գարանությունը կատարելիս, կամ հնդեւրոպական լեզվաբանների ստուգա-
նությունները մերժելիս, առաջին հերթին նկատի ենք ունեցել բառի իմա-
տը, բովանդակությունը և նրա առաջացման հասարակական պայմանները:

խաչավորման, որը կոչված էր արտադրութեան նոր ձևերով պայ-
մանավորված հասարակութեան մեջ կատարված հեղաշրջումով:
Արտադրութեան այդ նոր ձևը¹ կապված էր մետաղների հայտնա-
գործման և տնտեսութեան մեջ նրանց լայն օգտագործման հետ:
Հնդերոսպական լեզուները հարեթական ստադիայի վրա դնում
լեզուների հետադա վիճակն են ներկայացնում. նրանք թեև հա-
րեթական ստադիայից շատ վերապրուկներ ունեն, բայց լեզվա-
կան նոր ֆորմացիա են: Հայերենը հարեթական ստադիայի և
հնդերոսպական լեզուների միջակա դարաշրջանի անցման վիճակի
ներկայացուցիչն է, որը հեռացել է հարեթական ստադիայի լե-
զուների նախապատմական վիճակից, բայց լրիվ հնդերոսպա-
կանացի չի հասել: Անցման շրջանի այդ իրողութիւնը արտա-
հայտվում է նրա բառապաշարի մեջ, որը հնդերոսպարանների
կոդից միայն ձևական տեսակետից է քննութեան առնում: Հա-
յերենի հնդերոսպական արմատների զգալի մասը կապված է հնա-
դույն մտածողութեան հետ. այդ տեսակետից ուշադրով են.

Այն բանը, որը առաջ գործածվել է մեծ մասամբ եզակի,
խոհ հոգնակին եղել է աչք ձևը, որը նույն ակն¹ բառի մի այլ
տարբերակն է, հավանաբար այնպիսին, որը իր վրա կրում է ոչ
միայն տարբեր նստվածքներ, այլ ցեղական տարբեր խմբավո-
րումների խոսվածքի կնիքը: Այդ բառով կազմված են բազմա-
թիվ ոճեր՝ ինչպես՝ յակն անկանել «երևալ», յակն արկանել
«ցույց տալ», գակն արկանել «երես դարձնել», յակն առնուլ
«սիրել, ակնածել, պատկառել», ակն դնել, «աչք տնկել», «ցան-
կալ», յակն գալ «երևալ», ընդ ակն խոցել «սիրտը կտրել», ընդ
ակամբ հայիլ «վատ աչքով նայել», ակն ունել «հուսալ», «սպա-
սել», ակնահատութիւն (ամուսնութեան) «դավաճանութիւն»,
ակնն հատանել «փոս փորել, պատ ծակել», ակնակապ «գոհա-
րազարդ» և այլն: Նա իր ձևով ավելի մոտ է սլավոնական լե-
զուներում պահպանված համասլաւոսլաւ բառին, քան մի այլ
լեզվի: Հին սլավոններենում այն ունի ОКО, ОЧН ձևը, ուսեբենում՝

¹ «Ակն» բառի իմաստային փոխանցումների մասին մանրամասն խո-
սում է պրոֆ. Ա. Ղարիբյանը ՄՍՌՄ Գիտ. Ակադեմիայի Հայկ. ֆիլիալի տե-
ղեկագրի 1943 թ. № 2-ում դետեղած հոդվածում, որը կրում է «Ակադ. Ն.
Մառի պայքարը ռասայականութեան դեմ լեզվաբանութեան մեջ» խորագիրը:
Այդ հոդվածում նա նշում է ակն բառի 18 իմաստային փոխանցումներ, որոնք
ըստ հեղինակի պայմանավորված են եղել գիտակցութեան այն մակարդակով,
որն ունեցել են նախահայկական և հայկական հասարակութիւնները՝ նայելով
իրենց տնտեսութեան և հասարակութեան զարգացման աստիճանին:

ОКО, ОЧН, մինչդեռ լատիներենում՝ oculus, հունարենում՝ ὄμμα, գոթ. ahjan, գերմ. Auge, անգլ. eye և այլն: Հայերենի որոշ բարբառներում պահպանված է ակն բառի օկըն տարրերակը (Աղլ. բարբառում), որն ավելի է ընդդժում հայերենում և ուսերենում պահպանված այդ բառերի աղերսակցությունը: Այդ մասին է խոսում նաև այդ բառի աչ(f) ձևը, որը համարյա թե նույնանում է ուսերեն ՕԿՆ բառի հետ:

Ակն բառի հետ է կապված նաև հայերեն ականջ բառը, որը առաջացել է ֆունկցիոնալ իմաստաբանության օրենքով: Ականջ բառի ջ հավելվածը առաջացել է աչք բառի աղդեցությամբ: Ի դեպ այդպիսի փոխանցումներ կան նաև հարեթական լեզուներում. օրինակ՝ վրացերենում նույնպես кур «աչք» բառը ստացել է ականջ առումը՝ кур ձևը պահպանելով անփոփոխ: Այդ բառը մենք տեսնում ենք նաև վրաց ժողովրդական курծձալ «արքունք» բառի մեջ, որը բառացիորեն նշանակում է «աչքի» (кур) «ջուր» (ծձալ): Այս ընդհանրությունները մեզ հուշում են նաև մի հարցի՝ ակն և աչք բառի հարեթական լինելու մասին:

Բալ «խոսել», «ասել» բառը, բաղմաթիվ առումներով՝ դործածվում է հայերենում՝ տարբեր միացությունների ու բառակազմությունների մեջ: Թեև ոչ բոլոր ժամանակներով ու ոչ բոլոր դեպքերում ինքնուրույնաբար: Հին հայերենում հիշվում են այդ բառի միայն ներկայի եղ. երեք դեմքերը՝ բամ, բաս, բայ, հազվադեպ էլ են հոգնակի բամք, բան և հրամայական բա ձևերը, որոնք գլխավորապես հանդես են գալիս ասել բայի հետ միասին իրրե հարադիրներ: օրինակ՝ ասացի բամ, ասացեր բաս, ասեմ բան և այլն: Բա արմատից ունենք հայերեն բայ, բան, բաս, բարբառ, բամբասել բառերը: Որոնք զանազան իմաստներով և առումներով հանդես են գալիս հայերենում: Այդ բառը կա նաև ուսերենում баять ձևով, որը նույնպես նշանակում է, «խոսել», «ասել», «զատել»: Հատկանշական է որ баять ուսերեն բառը շատ հին ժամանակներից ի վեր դործածական է ուս ժողովրդի խոսվածքում: Հին սլավոններենում այդ բառը մտել է bajati «պատմել» ձևով. այդ բառի տարրերակն է бачня, հավանաբար նաև баян բառը, որ սխալմամբ կապված է Բայան հատուկ անվան հետ: Բալ, բառ, բան, բարբառ բառերը, ինչպես ցույց է տվել սովետական մեծ լեզվաբան Ն. Մառը, շատ հին ծագում ունեն և առնչված են լեզվաստեղծության նախնական շրջանի ստադիային, երբ ձեռքը դեռևս մարդու արտադրություն ու հաղորդակ-

ցության հիմնական միջոցն էր: Մարդու զարգացման ավելի
 բարձր շրջանում, երբ հանդես են գալիս արտադրության ար-
 հեստական միջոցներ և բարդանում է աշխատանքի սլոցեսը՝
 հաղորդակցման նոր միջոցի՝ հնչյուն լեզվի սահանջ է առաջա-
 նում և մարդկային կյանքում կատարված այդ խոշոր տեղա-
 շարժների համաձայն՝ մարդու լեզվի մեջ թռիչք է կատարվում,
 ու նա կինեմատիկ լեզվից անցնում է հնչյուն լեզվին, որի համար
 նա արդեն նախապատրաստվում էր երկար տարիների, թերևս
 դարերի ընթացքում: Այդ նոր փոփոխությունը, թեև հիմնավո-
 րապես հեղաշրջում է մարդու հասկացություններն ու աշխար-
 հայացքը, բայց վերջնականապես արմատախիլ չի կարողանում
 անել ձեռք լեզվի հետ կապված հնչյունակոմպլեքսները և այդ
 պատճառով էլ կազմվում են բաղմաթիվ հասկացություններ,
 որոնք սկզբնական շրջանում «ձեռք» են նշանակել: Այդ է պատ-
 ճառը, որ բաղմաթիվ լեզուներում խելք, խելոք, լեզու, միտք,
 գործել, աշխատել հասկացությունները ձեռք են նշանակել: Այդ
 բանը մենք տեսնում ենք նաև հայերեն բան, բառ, բանել, բար-
 բառ և այլ բառերի մեջ: Այդ բառը կա նաև հարեթական լեզու-
 ներում. վրացերեն $\text{ժa} - \text{a} + \text{bar} - \text{a}$ «նա նրան հանձնեց, հանձ-
 նարարեց» բառ նախադասության մեջ $\text{bar} - \text{ը}$ «ձեռք» է նշանա-
 կում, իսկ $\text{da} - \text{a} + \text{bar} - \text{a}$ «նա հանձնարարեց նրան ասել» բառ
 նախադասության մեջ $\text{bar} - \text{ը}$ «խոսք» է նշանակում, ինչպես հա-
 յերեն բան բառը¹: բան, բառ, բարբառ բառերը, սակայն, կապ-
 ված են նաև ցեղային տառնձին խմբակցությունների հետ և
 խաչավորված են կամ իրենց մեջ կրում են տարրեր ցեղերի
 լեզվական նստվածքը: Իդուր չէ, երբ Մառը բարբառ և բերբեր
 ցեղ անունը համեմատելով միմյանց հետ՝ տեսնում է նրանց
 մեջ եղած կապը: Այս փաստերը ցույց են տալիս մի կողմից՝
 հնդեվրոպացիների նկատած ընդհանրությունների պայմանա-
 կանությունը և սահմանափակվածությունը և մյուս կողմից՝
 հաստատում են այն տեսակետը, ըստ որի սլավոնական ցեղերը
 դեռևս մեր էրայից շատ առաջ սերտ շփման մեջ են եղել կով-
 կասյան ժողովուրդների և ցեղային խմբավորումների, որոնց
 թվում նաև հայերի, հետ, որի հետևանքով լեզվական շատ իրո-
 դություններ մնացել են այդ ժողովուրդների լեզուներում՝ իբրև
 այդ սերտ հարաբերությունների կենդանի վկաներ:

Այդ մասին են խոսում նաև հետևյալ փաստերը.

¹ Ն. Մ ա ռ, Ընտիր երկ. հ. V, էջ 497:

Բաւյս բառը հայերենում նշանակում է «որևէ խոտ, կանաչ» հնում նաև «ծնունդ, դարձ»։ Նա որոշ լեզուներում, ինչպես հունարենում, սլաւոնականում է «աճել, դարգանալ, ծնել» առումներով. սլաւոնական և այլ լեզուներում այդ արմատը ունի «լինել, դոյություն ունենալ» առումը և դործածվում է սբսկս օժանդակ բայ, ինչպես հսլ. but, ուսերեն басть «լինել»։ Այս բառի իմաստի փոփոխությունները և տարբեր արտահայտությունները մեր կարծիքով դուրս են գալիս հնդեւրոպական լեզուների շրջաններից և նախապատմական ժամանակների մեջ են դրում իրենց շոշափուկները։ «Աճել, դարգանալ» և «լինել» բառերի իմաստային փոխանցումները այնքան հեշտ չի կատարվել, ինչպես կարծում են հնդեւրոպարանները։ Այդ փոխանցումը կապված է մարդու մտածողության մեջ կատարված առաջխաղացումների հետ, որոնք իրենց հերթին ժամանակից ու տարածությունից դուրս չեն։

Գանը «ծեծ» նշանակությամբ շատ հնուց դործածական է հայերենում։ Այդ բառը նշանակել է նաև «վերք», ըստ երևույթին ծեծվածք հասկացությունից առաջացած։ Այդ բառից կազմված ոճեր և դարձվածքներ, ինչպես՝ գան ըմպել, «ծեծ ուտել», գանգանակ առնել «խրավամբ հանդիմանել», «երեսին խփել», գանակոծել, գանակոծություն և այլն։ Այդ բառի համարժեքը կա ուսերենում ГОНИТЬ ձևով, որը մոտ է հայերեն գան արմատին, քան որևէ այլ լեզվում սլաւոնական համապատասխան արմատը։

Եղեին՝ամայրի նման մի ծառ» կա սլաւոնական լեզուներում. չեխերեն jalovec, լեհերեն՝ jalowiec, սկրախներեն՝ jalovec, ուսերեն՝ ЯЛОВЕЦ։ Սլաւոնական լեզուներում այդ բառը կազմված է jalov արմատից և համապատասխան վերջածանցներից. հայերենի մեջ արմատը եղևն է և մասնիկն է-ին, որը համապատասխանում է սլաւոնական ec-ед վերջավորությանը։ Այդ բառի խիստ տարածվածությունը սլաւոնական լեզուներում և նրա ու հայերեն եղևնի բառի իմաստների խիստ մոտիկությունը հիմք են տալիս մեզ ենթադրելու, որ այդ բառը հայերենին է առնչել սլաւոնական լեզուներից՝ մեր էրայից առաջ։

Լալ բառը գտնվում է հնդեւրոպական մի շարք լեզուներում. նրա սկզբնական նշանակությունը «ծեծել», «զարնել» չի սլաւոնական հայերենում։ Իր «լալ» իմաստով հայերեն բառը համապատասխանում ուսերեն п-ла+каты, п-ла-чу բառին, որը գտնվում է նաև սլաւոնական մյուս ժողովուրդների լեզուներում։ Հայերեն «լալ» և ուսերեն плакать բառերի նշանակու-

թյունը «լաց լինել», «կոծել» մեզ հիմք է տալիս ենթադրելու, որ լա-լ բառը հայերենին է անցել սլավոնական լեզուներից աճականի կորուստով:

Լակ, լակել բառերը համարվել են հնդեւրոպական: Իրոք, այդ արմատը կա սլավոնական մի շարք լեզուներում. ինչպես՝ հսլավ locati, loca «լիզել», սերբ. lokati, ուսերեն՝ лакать «լակել», լեհ. lokat «աղահորեն լափել» և այլն: Սակայն հնդեւրոպարանների հնչյունական ձևախոս համեմատությունները, ինչպես ցույց է տվել Ն. Մառը, չեն կարողանում պարզել բառերի գոյացման իսկական պատճառները: Նրանք չեն կարողացել հասկանալ, որ շատ բառերի մեջ պետք է տեսնել սոցիալ-պաշտամունքային երևույթներն ու արտահայտությունները. նրանք քիչ են հաշվի առել այնպիսի սոցիալ-պաշտամունքային երևույթների, ինչպես օրինակ ցեղերի և շան անունների ընդհանուր հորջորջման իմաստը: Տոտեմիզմի մասին, իբրև այնպիսի երևույթի մասին, որը մտնում է տնտեսական կյանքի և կենցաղավարության կարգի մեջ և հիշվում է շան կապակցությամբ, ասում է Մառը, ակնարկվում է այն կենդանիների շարքի հետ, որոնք հանդիսանում էին սիմվոլներ ու տոտեմներ».

հիշատակելի է, որ աստվածը ներկայացվում է շան կամ գայլի ուղեկցությամբ: Այժմ, շարունակում է Մառը, առանձնապես ուսանելի կարող է լինել հենվել հայերի մեջ դեռևս վերապրուկորեն պահպանված շան համամարդկային պաշտամունքի վրա, որը քրիստոնեությունը Հայաստանում պաշտոնական կրոն հայտարարվելու պահից, հայերի կրոնական թշնամիները օգտագործել են քրիստոնեությունը վարկաբեկելու նպատակով, իսկ հայ եկեղեցական շահերի պաշտպանները լռել են այդ մասին, կամ աշխատել են կորցնել նրա հետքերը: Այդ պաշտամունքը դրսևավորվել է Շամիրամի և Արայի առասպելի մեջ և առնչված է արալեզների գործունեության հետ: Իսկ ար-ա-լեզ բառը կապվում է շան հասկացության հետ. որովհետև նրա երկրորդ լեզ եղբը le (←leh) բառի սիրիլանտ տարբերակն է ու նշանակում է «շուն», որը պահպանված է արիադերենում la (a—la) «շուն» ձևով, որից էլ հին վրացերեն le-ku «լակոտ», բառացի «շան» (le) «զավակ» (ku), և ճաներեն ու հայերեն համապատասխան բառը, որի մեջ նույնպես կռտ նշանակում է «զավակ»: La←lay արմատի հետ է կապվում նաև ուսերեն лаять¹ հայերեն՝

¹ Ն. Մառ, ընտ. երկեր. հ. V, եջք. 236—237:

լակել, հսլավ. lokati, ռուսերեն локать, սերբերեն lokati բառերը:

Լեզ արմատը գործածական է հայերենում և հայերեն բոլոր բարբառներում որոշ չափով հնչյունափոխությունների ենթարկված: Այդ բառը կա նաև եվրոպական մի շարք լեզուներում, բայց այնքան ձևափոխված, որ հաճախ դժվար է նույնիսկ որևէ հնչյունական նմանություն տեսնել նրանց մեջ: Ամենից շատ հայերենը և՛ իր ձևով և՛ առումներով մոտ է սլավոնական բառարմատին: Այդ բառի համարժեքները հետևյալ ձևավորումն, ունեն. լատին.՝ lingo, գոթ.՝ li-laigon, անգլիսք. lician, գերմ. lekon, անգլ. lick, ֆրանս. licher, իսկ հուլ. lizocti, liza, ռուս. лизать:

Դժվար է ենթադրել, թե հայերեն լեզ արմատը առաջացել է այսպես կոչված ligh արմատից, երբ սլավոնական լեզուներում գործածական է lizati, лизать արմատը:

Լոյս արմատը բաղմամբով առումներով գործածվում է ինչպես հին, նույնպես և նոր հայերենում: Նա իր հիմնական առումից բացի նշանակում է նաև «առավոտ», «ցերեկ», «աչք», «ճրագ», «լամպ», «աստվածություն», «պարզություն», «պայծառ», «սպիտակ» և այլն: Այդ բառից կաղմված են բաղմամբով ոճեր. ինչպես ի լոյս ածել, համել, բնծայել. «հայտնի դարձնել», «երևան հանել», աչքի լոյս, «մեկին ավետիք տալ», լոյս բնծայել «հրատարակել», լոյս ընկնել «երևան դալ», լոյս ու ճար անել «օգնություն հասնել», «դարձան անել», լոյս պսակ «առաջին ամուսնություն», լոյսի կտոր շատ գեղեցիկ» և այլն: Այդ բառը զանազան տարբերակներով կա եվրոպական և սլավոնական լեզուներում. ինչպես՝ հուն. leukos «փայլուն», «լուսավոր», «պայծառ», «սպիտակ», լատ. lux «լույս» անգլ. light «լույս», գերմ. licht «լույս». հուլ. luci «լույս», luca «ճառագայթ», luna «լուսին», ռուս. луч «լույս», луча «շող», лысый ճաղատ, луна «լուսին» և այլն: Այս բոլորը ոչ թե առաջացել են հնդեւրոպական այսպես կոչված louko ձևից, ինչպես ճգնում են ապացուցել հնդեւրոպաբանները, այլ իրենց արմատներով ձգվում են մինչև նախապատմական ժամանակաշրջանի խորքերը: Ակադեմիկոս Ն. Յա. Մառը լույս, луч բառերը կապելով նախապատմական շրջանի ցեղանունների հետ՝ ասում է, որ ռուսների ցեղական անունը հանդես է գալիս luθ տարբերակով, որը արտահայտված է луч-ше բառի մեջ: Луч հիմքը ոչ միայն տվյալ նշանակու-

թյամբ, այլև «Луча-Света» նշանակությամբ էտրուսկական, ինչպես նաև նրանց հարազատ և զտարյուն համացեղների՝ հաբեթականների տոտեմն է, որ ժառանգել են հնդեւրոպական ժողովուրդները էտրուսկներից և՛ իրրե ցեղային անուն, և՛ իբրև «լույս» նշանակող տերմին:¹ Այսպիսով, պարզվում է, որ լույս բառը գտնվել է նախաեւրոպական լեզուներում և անցել է հնդեւրոպական լեզուներին իբրև հաբեթական այնպիսի տերմին, որը հնդեւրոպական ժողովուրդների կազմավորման ժամանակ արդեն ուներ իր բազմաթիվ տարբերակները և արտահայտությունները, ինչպես նաև իր զանազան առումները: Մեր կարծիքով լույսի և լուսնի հետ առնչված մի շարք հասկացություններ կապված են դիցաբանական ըմբռնման հետ. արուսյակ բառը, որի բուն արմատը, ինչպես ցույց է տվել Ն. Մառը, լույսի տարրերակն է, նշանակում է «արեգակ», «լուսավոր աստղ», «արև», ինչպես նաև «սաստանա»: Այս բոլոր առումների դիցաբանական էությունը կասկածանք չի հարուցում: Բայց ոչ միայն այդ հայերենում կան լուսնոտ, լուսնահոտ բառերը, որոնք նշանակում են լուսնից, այսինքն՝ տոտեմից, մարդու սկզբնական աստծուց ստացած հիվանդություն, տոտեմից զարկված. լուսազարմ «հրեշտակ», «լուսեղենների զարմից», այսինքն՝ տոտեմից. լուսավորել, լուսավորիչ հասկացությունները նույնպես կապվում են հեթանոսական սովորությունների և արևի պաշտամունքի հետ. քրիստոնեությունը վերցնելով դրանք արմատացրել է իր կրոնի մեջ: Լուսածին «լույս ծնող», «լույս տվող», այսինքն՝ նա որ լույս է տալիս և ապրեցնում է մարդուն. քրիստոնեական վարդապետությունը հայերի մեջ մտնելուց հետո այդ բառը, ֆունկցիոնալ իմաստաբանություն օրենքով փոխեց իր սկզբնական առումը և քրիստոնեական կրոնի մեջ մտավ իբրև Մարիամ աստվածածին, որը փոխարինելու եկավ տոտեմին կամ հին ըմբռնմանը և դարձավ նոր «լուսածին»: Սակայն այդ հասկացությունը, ինչպես նշեցինք, քրիստոնեությունից դեռ շատ ուշատ առաջ արդեն ձևավորված էր: Այդ բանը կարելի է ասել նաև լուսակիր բառի նկատմամբ: Այս բոլորը գալիս են հաստատելու Մառի կարծիքը՝ լույս բառի և կոսմիկական աշխարհի ու դիցաբանական ըմբռնումների հետ նրա ունեցած առնչակցություն մասին:

¹ Н. Я. Марр. Изб. раб. т. III. Ст. 25.

Սիրտը հայերեն այն բառերից է, որոնք կազմում են բազմաթիվ ոճեր և առումներ. իր հիմնական առումից բացի նա նշանակում է նաև ստամոքս, զգացմունք, գուք. ոգևորություն, խրախույս, փառալերություն, փառություն, անվեհերություն, տրամադրություն, դիտավորություն և այլն: Սիրտ բառով կազմվում են բազմաթիվ ոճեր, ինչպես՝ սրտի մտք՝ «սրտանց», ի սրտե՝ «սրտանց», «ամբողջ սրտով», սիրտ անել՝ «խիզախել», սիրտ ծակել՝ «կծու խոսքերով վիրավորել», սիրտ ունենալ՝ քաջություն ունենալ, «տրամադրություն ունենալ», սիրտը դատարկել՝ «սիրտը հանգստացնել», «դարտը պատմել», սիրտը խառնել՝ «զգվանք զգալ», սիրտը կաշել՝ «դուր գալ», համվանել, սիրտը շահել՝ «մեկին իր օգտին տրամադրել», սիրտը պղտորել՝ «կասկած, երկյուղ արթնացնել», սիրտը պնդացնել՝ «վստահություն ներշնչել», «քաջալերել», սիրտը վառել՝ «ցավ պատճառել» «վիրավորել», սիրտը վկայել՝ «բնազդով գուշակել, նախազգալ», սրտին դիպել՝ մեկին վիրավորել, մեծ սրտի տեր՝ «վեհանձն, մեծահոգի», սրտի փուշը հանել՝ «մխիթարել», սրտով գնալ՝ «մեկի ուղածի պես վարվել» և այլն: Սիրտ բառը գործածվում է հնդեւրոպական մի շարք լեզուներում, ինչպես՝ լատ. cor սեռ. cordis, անգլ. heart դերմ. Herz, հսլ. srudice սուս. сердце, չեխ. serdce, սերբ. serce և այլն: Ինչպես երևում է բերված օրինակներից հայերեն սիրտ բառը հնչյունական տեսակետից ավելի մոտ է սլավոնական լեզուներին:

Հայերենում և բալթիկ-սլավոնական լեզուներում կան մի շարք բառեր, որոնք հնդեւրոպաբանները կապում են այսպես կոչված «նախալեզվի» հետ և համարում հնդեւրոպական բառեր, սակայն դրանցից և՛ ոչ մեկը չկա եվրոպական և ոչ մի լեզվում. Բայց եթե նույնիսկ այդ բառերը բոլորն էլ լինեին հնդեւրոպական բոլոր լեզուներում քիչ նշանակություն կարող էին ունենալ հարցը պարզաբանելու տեսակետից, մենք հնդեւրոպական լեզուների մեջ եղած ընդհանրությունները, ինչպես ասել ենք, դիտում ենք իբրև որոշ ստադիայի հետ կապված երևույթներ, հետևաբար իբրև անհրաժեշտ լեզվական իրողություններ, որոնց գոյությունը հայոց և ուսաց լեզուներում խոսում է նրանց միջև եղած կապի մասին: Այդ բառերն են.

Պեղծ.—սուս. железа, որը շատ տարածված է սլավոնական լեզուներում. ինչպես՝ հսլ. žleza, սերբ. zlijezda, չեխ hliza և այլն: Այդ բառը մեր կարծիքով անցել է հայերենին սլավոնա-

կան ցեղերի այն լեզուներից, վրոնք հայերենի հետ խաչավորվել են: Բառի սկզբի ժ և դ հնչյունների տարբերությունները հաստատում են այդ ենթադրությունը, որովհետև դ-ի փոխանցումը ժ-ի հատուկ է ռուսերենին և սլավոնական մյուս լեզուներին:

Գեղ, գիջանալ—հսլ. žiluku. «ջրոտ, թաց», սլավ. židek, «հեղուկ», «ջրալի», ռուս. жидкий, «հեղուկ»: Այս բառը նույնպես մտել է հայերենի մեջ «գեղձ» բառի օրինաչափություններին համապատասխան: Այստեղ նույնպես կատարվել է ժ և դ-ի հնչյունափոխությունը նախահայկական ցեղերի լեզուներում:

Դեռ—լիթ. dār. այս բառը չկա ուրիշ լեզուներում և երբեք չի կարելի հնդեվրոպական համարել միայն նկատի ունենալով հայերեն և լիթ. ձևերը:

Եզր—հսլ. jazu «ջրանցք» լիթ. eze, «եղերք», «երկու արտերի միջև սահման», ռուս. язь «ձուկ բռնելու ավազան», ուկր. jaz, jiz «թումբ», չեխ. jez «ջրի թումբ» և այլն: Այդ բառը կա սոււմեր. uzar «եղերք, ափ», ասոր. isru «խշտանություն սահման» և այլն: Թվում է, որ այդ բայը հարեթական ստադիայի լեզուներից է մնացել և տարածվել շատ լեզուներում:

Զ (նախդիր)—ռուս. за: Այս նախդիրը մինչև այժմ էլ դործածվում է հայերենի մի շարք բարբառներում և վերապրուկորեն նաև ժամանակակից հայերենում (սքողել, սփռել, զգեստ, զարդ, զետեղել, զարտուղի, զարմանք, զարթոնք և այլն). այն դործածվել է հայերենում իբրև որոշիչ հոդ հայցական հոլովի հետ, ապա տարբեր նշանակություններով՝ մյուս հոլովների հետ. բացառականի հետ. «մասին», սեռականի հետ՝ «համար», գործիականի հետ «շուրջ» և այլն նշանակություններով. բայի անորոշ ձևի վրա դրվելով սաստկացրել է բայիմաստը: За նախդիրը ռուսերենում իր նշանակությամբ շատ մոտ է հայերեն զ նախդիրին. այդ նախդիրը նույնպես դործածվում է հայցական հոլովի հետ ցույց տալով՝ 1. առարկան, որին անցնում է դործողությունը (брать за руку, оттащить за волосы) 2. մյուս կողմը (за ограду, за реку) 3. ավելի (уже за полночь) 4. գործողության ուղղությունը (сесть за рояль, за стол), 5. տարածություն, հեռավորություն (за версту отсюда), 6.) տեվողություն, ընթացք (это можно сделать за час), 7. պատճառով, նպատակով (наказать за проступок, любить за красату) և այլն. դործիական հոլովի հետ նշանակում է. 1.

մյուս կողմ, ետևը (за горами), 2. անմիջապես հետո (днем за днем), 3. մոտ, շուրջը (сидеть за столом, стоять за станком), 4. տեղումթյուն, ընթացք, (за работой), 5. նախատակ (итти за водой). 6. անձ կամ առարկա, որին ուղղված է գործողությունը (ухаживать за больным, смотреть за детьми), 7. պատճառ (за отсутствием улик) և այլն: За նախդիրը գործածվում է նաև բայերի հետ հետևյալ նշանակութայիններով՝ 1. գործողության սկիզբը (запеть, залаять), 2. գործողության տարածումը այնչափ, որ հազիվ շոշափի առարկան, մոտավորապես, հարեվանցիորեն (запилить, зарезать) 3. գործողության տարածումը որոշ սահման (залезть на самый верх, засылать, завозить), 4. գործողությունը մինչև վերջը հասցնել, ավելորդության հասցնել (задарить, закормить), 5. գործածվում է բայի կատարյալ կերպը կազմելու համար (зафиксировать, запылиться) և այլն¹: Այդ նախդրի բաղադրան առումները ուսերենում և դրանց համապատասխանող գործածությունները հայերենում հիմք են տալիս մեզ ենթադրելու, որ հայերեն և Չ ուսերեն չա նախդիրները սերտորեն առնչակցվում են միմյանց հետ և ձևավորվել են միևնույն օրինաչափություններով:

Թաքաւել—հսլ. *topiti*, ռուս. *топить* «ընկղմել, խեղդել», արմատն է թաւ. հայերենում հանդես է գալիս զանազան ձևերով:

Լակել—հսլ. *lokati*, ռուս. *локать*. բառի մասին խոսել ենք մեր շարադրության սկզբում:

Լաստ-լիթ. *lazda* «փայտի կտոր, գավազան, ընտանի կաղնի թուփ»: Այդ բառը կա նաև հարեթական լեզուներում, որը համարվում է փոխառություն, սակայն իր իմաստային տարբերակումները ցույց են տալիս, որ նա հարեթական ստադիայից է գալիս:

Լիկ—լին—հսլ. *luža*, ռուս. *лужа*, ալբան. *legate*, «ճահիճ»: Սլավոնական լեզուներում այդ բառը շատ լայն գործածություն ունի. կարծում ենք, որ այն սլավոնական ցեղերի լեզուներից է մտել հայերենի մեջ:

Խուց, սուց—ռուս. *хинить* «նախատել, հանդիմանել, կըշտամբել», *хилый* «թույլ, թոշնած», *хулить*, «հայհոյել»:

¹ Ռուսերեն օրինակները վերցված են Ուշակովի «Толковый словарь русского языка» բառարանից:

Կաժաճ հալ. gaz «ճամփա», ռուս. изгажение, «աղտեղում», աղականում: Հայերենը ըստ երևույթին ստացել է սլավոնական ցեղերի այդ բառն gaz ձևից:

Գոգր (գյուղ)—հալ. gali «ճյուղ», ռուս. ГОЛЫЯ. «ճյուղ», ռեկր. hila «ստա», չեխ hul «ցուլ»:

Կուրծ, կրծել—հալ. друза, grysti «կրծել, խածնել», ռուսերեն грызть «կրծել»:

Հալել ռուս. полая.

Հարթնուլ—հալ. predati «ցատկել, դողալ», ռուս. прынуть «ցատկել»:

Հեղուլ, հեղեղ, գեղուլ—ռուս. ПОЛО-ВОДЬЕ «գետի հորդում», ВОДОПОЛЬЕ «ջրի հորդում», գետի գարնանային հորդում: Ռուսերենում ПОЛЬ բառը առանձին չի պահպանված: Նա հանդես է գալիս բարդությունների մեջ: Հավանաբար սլավոնական այն ցեղերի լեզուներում է կենդանի եղել, որոնք ռուսերենի կազմավորման մեջ մեծ դեր չեն խաղացել:

Ալաճալ—ռուս. СЛАТЬ. СЫЛАТЬ «ուղարկել»: Բառի արմատն է սուլ, որը պահպանված է սլավոնական լեզուներում. ինչպես հալ. sūlū «գետպան», սերբ. slati. siljati «ուղարկել»: Հայերեն ցլաճ բառը նույնպես կապվում է այդ արմատի հետ: Բայց այդ բառի տարբերակներն են նաև հայերեն ասեղն, ռուսերեն ОСТРЫЙ բառերը:

Այս բառերից բացի հայ է սլավոնական լեզուների ու հնդեվրոպական մի շարք այլ լեզուների մեջ նկատված են հետևյալ ընդհանուր բառերը. ագանել, աղաղել (աղ-աղ-ել, չեխ az) ալիք, ալանջ, ալն, աղ (СОЛЬ նաև СОЛНЦЕ), աղկաղկ (ռուս. АЛКАТЬ «տենչալ, քաղցել», հայերեն նաև՝ աղքատ), աղուէս, ածել, ամբողջ, ամիս, ամալ, այգի, այտ, այլ, այրել, այց, անկիւն, անձուկ, անուշ, աչք, առ (նախդիր), առագաստ, առաստաղ, առիւծ, առողջանել, առու, ատաղձ, ատեան, արալեղ, արբ, արբանեակ, արմուկն, արօր, աքաղաղ, բալ «ասել», բալ «մշուշ», բահ, բարհ, բեկանել, բերել, բերան, բիր, բոլոր, բոկ, գեղձ, գեղմն, գետ, գերի, գերծել, դէջ, գէտ (գիտեմ), գիլ (գլոր), գիշեր, գիր, դա, դալ (դայլ), դարբին, դեղեկել, դէզ, դի (ակ), դիել, դու, դուռն, դուստր, դուրզն, եղանիլ, եղբայր, եղնիկ (елень, ОЛЕНЬ), եմ, ես, երգիծանել, երդումն, երեսուն, երերալ, երեք, երի, երկայն, երկան, երկու, եօթն, ընդերք, ընթեռնուլ, թաթալի, թակել, թան (թօն), թարախ, թաւ, թէկն, թեր, թե-

քել, թոպել, թուլթ, թուլք, իք (ինչ), ինն, իննսուս, իսկ, իւր,
 լալ, լանջ, լափել, լեարդ, լեզու, լեսուլ, լիզել, լլուկ, լողալ, լոյս,
 լոյց, լու, լուանալ, լուծ, լուռ, լուսան, լսել, խածանել, խարել
 (խարշել), խոյլ, խուռն (ХИНИТЬ), ծամել, ծան (ճանաչել), ծեր,
 ծին, կածան, կաղին, կարթ, կարծր, կարկուտ, կեալ, կեղ, կեր
 (կուր), կին, կիւ, կոյ (կու), կով, կորկոտ, կուլ (կլանել глатать),
 կումք, կռնչել (КРИЧИТЬ), կռուել, հաջել, հասնել, հար (հարկա-
 նել), հարց, հացի, հաւ (պապ), հեծանել, հետք, հերիւն, հեալ,
 հենք, հինգ, հիւթ, հողի, հուանի, հոլովել, հող, հոյսկապ, հով,
 հովիւ, հուն, հուր, հօրան, ձաղել, ձմեռն, մաշել, մածնուլ, մաղ-
 թել, մամուլ (МОЛОТЬ), մայր (մառ), մայր (матер), մանր, մա-
 տաղ (МОЛОДЬ), մաքի, կեղծ, մեղկ, մեռանել, մերկ, մեք, մէղ,
 մէղ, մէջ, մի, միս, մլաղաց, մլուկ, մոլ, մուխ, մուկն, մուռ,
 մուրձ, մրջիւն, յաղենալ, յդի, յոլով, յօղ, նա, ողնի, ոլոգ, ողո-
 դել, ոչ, ոռնալ, ոսկոր, ոստին (չոր), օտն, օրդի, օրծկալ, օրձ,
 օւթ, օւթսուռն, օւղի, օւնկն, օւսանել, օւտել, օւր, օւրանալ, օւ-
 րուր, չորք, պալար, պապանձել, պոյոկել, պուտ, ջերմ, ջիւ, ջին,
 ջով (ծիւ—ОВИН), սա, սառ, սառն, սէգ (СИГАТЬ), սէր (СЕМЬЯ),
 սիրտ, սկեսուր, ստանալ, ստեղծել, ստեղն (СТОЛЬБ), ստերջ,
 ստէպ, ստոյգ, վեց, տայգր, տալ (ДАТЬ), տասն, տարդալ, տար-
 տամ, տեղ, տեռ (կաշի, քող), տեւել, տիւ, տոկալ, տուն, տոփել,
 տրամ, տրուս, տրտում, տրտունջ, ցախ, ցայտել, ցելուլ, ցոյց,
 փեղկ, փուչ, քակոր, քար, քենի, քերել (քորել), քերթել, քէն,
 քոյր, քուն, քուք (ողբ), օձ (УЖ), օղ և ալլն: Այստեղ հիշա-
 տակված բառերի և սլավոնական լեզուների համապատասխան
 տերմինների սրտ մասի նույնությունը մենք կասկածանքի տակ
 առնելով հանդերձ՝ գտնում ենք, որ այնուամենայնիվ դրանց
 զգալի մասը ընդհանուր է այդ լեզուների համար: Այս փաստե-
 րով նույնպէս հաստատվում է, որ հետավոր անցյալում նախա-
 հայկական և նախառուսական սրտ ցեղեր շփվել են միմյանց
 հետ, փոխադարձ խաչավորվել, հետևաբար նաև իրենց լեզուներ-
 ից շատ իրողություններ ժառանգել հայ և սլավոնական ժողո-
 վուրդներին: Այդպիսի իրողություններից կարելի է համարել
 նաև այն բառերն ու լեզվական իրողությունները, որոնք հնդեվ-
 րոպական չլինելով՝ դուրս են մնացել 19-րդ դարի լեզվաբանու-
 թյան տեսադաշտից: Այդպիսի շատ բառեր և լեզվական իրողու-
 թյուններ նկատել է Ն. Մառը. դրանցից մի քանիսի մասին
 մենք խոսեցինք մեր շարադրության մեջ: Սակայն նոր ուսում-

նասիրութիւնները կարող են հայտնաբերել շատ ավելի մեծ նո-
 րութիւններ, որոնք նոր լույս կարող են սփռել ինչպես հայոց
 լեզվի, նույնպես և հայ ժողովրդի կազմավորման պատմութեան
 վրա: Այսպես օրինակ հայերեն նզովել բառը հանված է պահլա-
 վերեն nizav ձևից, որը, ինչպես խոստովանում է Աճառյանը,
 պահված չէ:¹ Մենք կարծում ենք, որ այդ բառը կապվում է
 մայր իշխանութեան ժամանակաշրջանի հետ, որովհետև բառը
 կազմված է ni/ner և zov բառերից, որոնցից ni/ner, ինչպես
 նշել է Ն. Մառը,² «կին», «մայր» է նշանակում, իսկ zov բառը
 մենք կապում ենք sue/(so-we) resp. sve «բախտ» բառի հետ,
 որը հնէաբանորեն նշանակում է նաև «երկինք»: Նզով բառի մեջ
 ն (նի→նէր) նշանակում է «վերև», որը բառիմաստի հետագա ձե-
 վափոխումն է: Այդ բառի նման նշանակութիւնը մենք տեսնում
 ենք նաև ներքին բառի մեջ, որը հնէաբանորեն նշանակում
 է նաև «վերին»: Այդ բառի մի այլ տարբերակը՝ ner-qini
 «ներքինի» նույնպես իր իմաստով առնչվում է մայր իշխանու-
 թեան շրջանի հետ և նշանակում է «կին», որը իր ավելի վաղ
 ստադիայի բովանդակութեամբ, Մառի խոսքերով ասած, պար-
 զաբանվում է իբրև земля—мать.³ Ne-nu բառի հետ են կապ-
 վում հայերեն նու, վրացերեն nena «մայր», մեդր. na-na «մայր»,
 ni-sa «հարս», ճաներեն nu-sa «հարս» և այլն տերմիններ: Նզով
 բառը հայերենում ունի «բանադրանք», «անեծք» իմաստը, որը
 ավելի ուշ շրջանի դոյացութիւն է. այդ բառը որպես մայր
 իշխանութեան շրջանի հետ կապված տերմին նշանակել է «կան-
 չել», «անվանել» (մոր կողմից), ապա՝ «վերից ցած մեկին կո-
 չել» և ի վերջո՝ «նզովել», «բանադրել»: Այդ բառի «կանչել»
 իմաստը պահել են սլավոնական մի շարք լեզուներ. ռուս. зову,
 звать, բուլղար. зова, սերբ. зовем, սլով. зов «կոչ», «կոչել»:
 Հետաքրքիր է այն հանգամանքը, որ լիթ. zaveti ունի «կա-
 խարդել» իմաստը, որը ավելի է հաստատում մեր ենթադրու-
 թիւնը: Մենք կարծում ենք, որ ռուս. ЗАВЕТ «կտակ», «խոս-
 տում», «երդում», ЗАВЕТНЫЙ «նվիրական», «սուրբ», «բաղձալի»
 բառերը նույնպես կապվում են այդ բառի հետ: Այս բոլորից
 հետևում է, որ ճիշտ չեն հնդեվրոպական հայադեաները, երբ այդ
 բառը համարում են պահլավերեն բառ: Նրանք, ինչպես հնդեվ-
 րոպական լեզվաբաններն ընդհանրապես, լեզվական իրողու-

¹ Հմմտ. Հ. Աճառյան, «Արմատական բառարան», հ. 5-րդ, էջ 109:

² Н. М а р р. Изб. раб. т. V. ст. 491.

³ Նույնը, էջ 491:

թյուններն ուսումնասիրում են նկատի ունենալով լեզվի արդեն հաշարերականորեն ամբողջացած ձևաբանական և հնչյունաբանական կողմը, որով անհնարին է պարզել լեզուների, լեզվական իրողությունների զարգացման ու փոփոխման օրինաչափությունները: Բառի ձևաբանական և հնչյունաբանական վերլուծության մեթոդով չի կարելի որևէ իրական եզրակացության հանգել, եթե այդ վերլուծությունը չի կապակցվում բառի բովանդակության և նրա առաջացման պատճառների՝ հասարակության գոյով պայմանավորված իդեոլոգիայի հետ: Իսկ այդ կարելի է կատարել միայն հնէաբանական մեթոդով, որը ժխտում է հնդեվրոպարանությունը ու նրա բոլոր մեթոդները:

Այսպիսով, վերևում մեր նշած բառերի զգալի մասը ավելի հին ձևավորում ունի և կապվում է հարեթական ստադիայի վրա դրանված ժողովուրդների լեզուների հետ: Այդ պատճառով էլ մենք դիտում ենք այդ բառերը ոչ իբրև հասարակական տնտեսական պայմաններից անկախ երևույթներ, այլ իբրև հասարակականորեն պայմանավորված կատեգորիաներ, որոնց յուրաքանչյուր հնչյունական փոփոխումն անգամ սոցիալականորեն պատճառարանված է և ունի իր տնտեսական-հասարակական պատճառները: Հնդեվրոպարանները համեմատելով լեզուները միմյանց հետ և նկատելով նրանցում որոշ ընդհանրություններ, ոչ թե դրանք համարում են անհրաժեշտաբար առաջացած, այլ դիտում են իբրև առանձին, սոցիալ-տնտեսական պայմաններից անկախ երևույթներ, որոնք իբր թե զարգանում են հասարակության պատմությունից դուրս և կապ չունեն հասարակական ֆորմացիաների փոփոխման ու դասակարգային պայքարի հետ: Այդ հակապատմական սկզբունքի վրա կառուցելով իրենց տեսությունը՝ նրանք սահմանում են հնչյունական կայուն օրենքներ, որոնք իբրև թե մի լեզվից մյուսին են անցնում, առանց որևէ կական լուրջ փոփոխությունների ենթարկվելու:

Մառը ջախջախիչ հարված տալով հնդեվրոպարանությանը և ստեղծելով մարքս-լենինյան մեթոդոլոգիայի վրա հիմնված լեզվի նոր ուսմունքը, ցույց տվեց, որ լեզուների զարգացումը և դրանց մեջ կատարված փոփոխությունները սերտորեն առնչակցված են հասարակության կյանքում կատարված փոփոխությունների ու տեղաշարժների հետ, որ աշխարհի բոլոր լեզուները իրենց պատմությամբ այս կամ այն ձևով առնչված են միմյանց հետ, և իրենց զարգացմամբ իբրև իդեոլոգիական վեր-

նաշենք, վերջին հաշվով պայմանավորված են սոցիալ-տնտե-
 րական բաղիսի մեջ կատարված փոփոխություններով: Բայց այդ
 բոլորով հանդերձ յուրաքանչյուր լեզու ունի այնպիսի առանձ-
 նահատկություններ, որոնք առաջացել են տվյալ ժողովրդի
 կյանքի կոնկրետ-պատմական պայմանների շնորհիվ: Լեզվի նոր
 ուսմունքը հաստատում է, որ լեզվական փոփոխությունները
 տեղի են ունենում հակադրությունների պայքարի պրոցեսում,
 որ լեզվի մեջ միշտ կան առաջատար և հետադեմ, մահացող
 երևույթներ, որոնց բախման ընթացքում միշտ հաղթում է
 առողջը, նորը, ժամանակի պահանջներն ու առաջավոր իդեոլո-
 գիան արտացոլողը: Լեզուների զարգացման նկատմամբ ցուցա-
 բերած ճիշտ մոտեցման շնորհիվ՝ Մառին հաջողվեց բացահայ-
 տել ինչպես շատ լեզուների, նույնպես և հայերենի զարգացման
 ընթացքը և ցույց տալ դանազան շրջանների ու դասակարգերի
 իդեոլոգիայով պայմանավորված լեզվական փաստերը: Նա խիստ
 քննադատության ենթարկելով հնդեվրոպական լեզվաբանների
 տեսակետները հայերենի և նրա բառապաշարի մասին, անժխտելի
 փաստարկումներով հաստատեց, որ հայերեն բաղմաթիվ բառեր,
 որոնք հնդեվրոպաբանները հանել են այսպես կոչված «նախա-
 լեզվից», նախահնդեվրոպական ստադիայի լեզուների հետ են
 առնչված և հաբեթական լեզուների միջոցով անցել են ինչպես
 հայերենին, նույնպես և հնդեվրոպական լեզուներին: Այնպիսի
 բառեր, ինչպիսիք են՝ ալիք, աղանջ, ալն, աղ, ամ, ամիս,
 ամուսին, այգի, այլ, այր, այրել, անուն, առ (նախդիր), առնել
 (անել), արբ, արբանեակ, արծաթ, արմուկն, աքաղաղ, բահ,
 բան, բառ, բարբառ, բարի, բերան, գալ, գայլ, գառն, գարի,
 գարշ, գիշեր, գիր, ել (ելանել), եղբայր, եղնիկ, եղն, եռալ, երգ,
 երես, երեկո, երեսուն, երևիլ, երկայն, երկան, երկնչել, երկու,
 էլ, թառամել, թուր, թովել, թամբ, թումբ, թուք, լակոտ, լաւ,
 լափել, լեզու, լոյս, լսել, լուսին, ծանոթ, ծնանել, կաթն, կալ,
 կաղին, կայծ, կարգալ, կին, կողի, կոկորդ, կող, կով, հալել, հայր,
 հար, հաւ, հեծանել, հին, հնոց, հոլով, ձեռն, ձե, ձի, ձիւն, ձմեռն,
 ձող, մայր, մայրի, մարդ, մրջիւն, յոլով, նու, շուն, որջ, ոսկր,
 որդի, որովայն, որս, ջուր, սառոյց, սար, սարդ, սեր, տասն,
 քառ, տիւ, տօն, տուն, քար, քիմք, քոյր, օթ, օձ, ուղի, ուրուր
 և այլ բառեր, որոնց մի մասի բացատրությունը փորձեցինք
 տալ՝ լեզվի նոր ուսմունքի տվյալներից ելնելով, իրենց իմաս-
 տով, շատ դեպքերում նաև իրենց ձևով ու շատ առումներով

արտահայտելով նախնական մտածողութիւնը՝ հաստատում են
Ն. Մառի այն կարծիքը, ըստ որի հայերենը գտնվում է հարե-
թական ստադիայից հնդեվրոպականին անցնելու ամտիճանին:

Լեզվական այս փաստերը, ինչպես նաև ռուս և հայ ժողո-
վուրդների մի շարք սովորութիւնների, պաշտամունքային ու երա-
ժշտական արտահայտութիւնների, հնագույն դենքերի ու առար-
կաների միջև նկատված ընդհանրութիւնները հիմք են տալիս
մեզ հաստատապես ասելու, որ հայ և ռուս ժողովրդի կազմավոր-
ման մեջ դեր կատարած հնագույն ցեղերի մեջ եղել է տնտե-
սական և կուլտուրական սերտ կապ հնագույն ժամանակներից
սկսած: Այդ կապը իր կնիքն է դրել ինչպես այդ ժողովուրդների
լեզուների, նույնպես և սովորութիւնների, կրոնական պաշտա-
մունքների, դենքերի, արվեստների ու կուլտուրական այլ արտա-
հայտութիւնների վրա: Վերոհիշյալ փաստերը հաստատում են
Մառի կարծիքը՝ Կովկասյան ժողովուրդների և ռուսների աղեր-
սակցութեան, ռուսերենում եղած հարեթական նստվածքի առ-
կայութեան մասին: Մառը ճիշտ կերպով նշում է, որ խոսքը ոչ
թե ռուսերեն печатъ, книга, слон և այլ կուլտուրական բա-
ռերի փոխառութեան, այլ զանազան բնագավառներ ընդգրկող
բառախմբերի, ինչպես օրինակ՝ բուսական աշխարհի, կենդանի-
ների, հողագործական կուլտուրայի և այլ անունների մասին է,
որոնցից յուրաքանչյուրի տեղը որոշվում է հարեթական լեզու-
ների մեջ՝ հնէաբանական անալիզի միջոցով: Այդ նշանակում է,
որ ինչպես ռուսերենը, նույնպես և հայերենը հանդիսանում են
հետագա զարգացումը պրոմեթեիտներին նախորդած լեզուների,
հարեթական ստադիայի վրա գտնված լեզուների, որոնք տնտե-
սութեան և հասարակութեան զարգացման աստիճանին համա-
պատասխան ներկայացնում են լեզվական տարրեր սխառեմներ:

Այսպիսով Հայկական Բարձրավանդակում և Ռուսաստանի
հարավային շրջաններում ապրած ցեղերի մեջ հնագույն ժամա-
նակներից սկսած ստեղծվել են տնտեսական և կուլտուրական
կապեր, որոնք իրրև հարեթական ստադիայի վերապրուկային
երևույթներ արտացոլվել են հայ և ռուս ժողովուրդների լեզուների
մեջ: Հայ և ռուս ժողովուրդների լեզուների բառապաշարի քննու-
թիւնից պարզվում է նաև, նույնպես և հնդեվրոպական ստա-
դիայի լեզուների իրողութիւններ, որոնք այդ ժողովուրդների
նյութական կյանքի պայմանների փոփոխման համաձայն փո-
փոխութեան են ենթարկվել՝ ստանալով լեզվական յուրատիպ

ձևավորումներ: Այդ լեզուների հնդեվրոպական շերտի մեջ մնացած հարեթական ստադիայի վերադարձիցին տարրերը, ինչպես նշել է Ն. Մարր, հարեթական ստադիայի լեզուների հնդեվրոպականի վերափոխման ընդհանուր պրոցեսի մեջ չեն ընդգրկվել և իրեն լեզվական քարացած երևույթներ մինչև այժմ էլ հարատևում են այդ լեզուներում:

С. Казарян

Древнейшие армяно-русские языковые связи

Р е з ю м е

В языке теперешних славян, и в первую очередь в языке русского народа, сохранилось не мало культурных фактов доисторического периода, параллели которых мы находим и в армянском языке. Эти древние языковые и культурные пережитки связаны прежде всего со скифскими племенами. „Когда речь идет о скифах и кельтах, говорит Н. Я. Марр, то понятно, надо иметь ввиду состояние речи армян, вернее, насельников армянской территории соответственных эпох. С армянами мы продвигаемся и исторически к району скифского населения. Армяне наравне с русскими сохранили в своих сказаниях о первом национальном строительстве, армяне—в сказании о построении Куара, русские—в сказании о построении Киева или Куйаба, легенду не скифов, как раньше мы говорили, но все-таки тесно связанных со скифами кимеров. Полеонтологический же анализ термина „скиф“ вскрыл, что армянские земли населялись скифами, один из районов сплошь был населен скифами под известным их именем „сак“ (zok)¹.

Еще в начале нашей эры, славяне уже занимали огромные территории в центральной и восточной Европе. Армяне, через посредство кавказских народов общались с восточной группой славян, и непосредственно с южной славянской группой. По этой причине они были связаны со славянами не только как наследники культуры и языка племен, стоящих на яфетической стадии развития, но и

¹ Н. Марр—Избранные работы, том V, стр. 195.

как новые народы. В этом отношении, особенно заслуживают внимания топонимика, названия ремесл, металлов, растений и другие культурно-мифические отображения, которые имеют более древнее происхождение и подчеркивают тесную связь яфетических и славянских племен. Прав Марр, когда он названия ряда металлов, в том числе и слово „золото“ и его открытие связывает с племенами, стоявшими на яфетической стадии. „В скифо-кавказских взаимоотношениях причастность скифов к „изобретению металла“ не только золота, но и железа, явствует ведь и из легенды о скифском золотом плуге, о скифском пахарстве, связанном, разумеется, с металлической культурой“.²

В армянском и русском языках сохранились некоторые названия металлических орудий, тесно связанные со скифами и саками. В армянском языке сохранились слова *Միկրի*, *միկրաշիր*, а в русском „секира“. По данным филологического анализа эти слова с двумя суффиксами *ир* (*er*), произошли от племенного имени саков. Форма *Միկրի* сохранилась в армянском языке и означает „боевая секира“, а вооруженные секирой называются *միկրաշիրներ* — „секироносцы“. Это слово берет свое начало в яфетической стадии и очень распространено, как в семитических, так и в индоевропейских языках, что свидетельствует о высоком уровне развития ремесла и обработки железа у туземных племен. Такое широкое применение имел также термин *rkina* || *kina*, который одновременно служил и названием племени. Разновидность этого термина в форме *askin*, которая была известна грекам в значении „топор“, имеет яфетическое оформление, другая разновидность его *kasin*, от которого армянское *կաշիր* до сих пор употребляется в армянском языке. О взаимосвязях армянского и русского языков свидетельствуют некоторые названия животных, сохранившиеся в языках этих народов, и у других кавказских племен. Марр вполне прав, связывая армянское название *կաշտ*, *աքի*

² Марр, избранные работы том V, стр. 193.

‘киса’ и ‘кошка’ с русскими названиями “киса-кот”, “кошка”. Слово кошка—одно из распространенных слов и оно сохранилось как в яфетических, так и в индоевропейских языках.

Известно, что в формировании человеческого быта большое значение имела тягловая сила: верблюд, лошадь и олень (елень). В этой группе животных, со стороны интересующего нас вопроса, большую ценность представляет олень-елень, который как тягловая сила был известен славянским народам с древнейших времен. Использование оленя как тягловой силы связано с рядом обстоятельств и в первую очередь с употреблением саней. Слово “олень”, “елень” в армянском языке имеет две разновидности: слово *hḡn*, которое означает ‘самку оленя’ и ‘детеныша’ употреблялось и в древнем армянском языке, и слово *hḡn/rh*, которое употребляется и в современном армянском. Слово это бытует также и в языках европейских народов, главным образом, в смысле “северного оленя” и показывает, что оно проникло в эти языки с севера, т. е. перешло из славянских языков. Вышеупомянутые три слова: *олень*, *елень* и *сани*, Марр считает словами яфетической стадии; армянское слово *shḡr* (калесо) он также связывает со словом сани — *shshḡr*.

Взаимообщение армянских и русских племен в разные исторические эпохи и их скрещивание с племенами, находившимися на различных стадиях развития, нашли свое глубокое отображение в их языках. Вот почему эти языки, помимо своих общностей с индоевропейскими языками, имеют и сильно отличительные черты. В лексике армянского и славянских языков число так называемых “индоевропейских терминов”, по счислению индоевропейцев, превышает количество четырехсот.¹

¹ Используя в нашей работе замечания различных авторов об общностях лексики армянского и славянских языков мы стараемся подойти к ним с точки зрения марровского нового учения и новыми фактами обосновать взаимоотношения этих языков. Давая этимологию какого-либо слова или отрицая мнения индоевропейских лингвистов, в первую очередь мы принимаем во внимание значение слова, его содержание и общественную обусловленность.

Не связывая эти языковые факты с так называемым „праязыком“ и не считая их кровными, тем не менее мы не отрицаем их, ибо они образовались в ту историческую эпоху, когда употребление металлов в хозяйстве имело широкое распространение, и скрещивание племен, а следовательно и языков вступило в соответствующую общественно-экономическую фазу. Индоевропейские языки, говорит Марр, являются результатом более сложного скрещивания, которое было вызвано новым переворотом в обществе, обусловленным новыми способами производства.

Эти новые способы производства были связаны с открытием металлов и их широким употреблением в хозяйстве. Индоевропейские языки представляют последующую степень языков, стоящих на яфетической стадии, и хотя они носят много пережитков яфетической стадии, но составляют новую формацию. Армянский язык является представителем промежуточной эпохи языков яфетической стадии и индоевропейской, он отошел от доисторического состояния яфетической стадии, но не дошел до полной индоевропеизации. Такие факты переходного периода находят свое отражение в лексике языка которая изучается индоевропеистами лишь формально. Значительная часть индоевропейских корней в армянском языке связана с первобытным мышлением; в этом отношении заслуживают внимания слова: *ապրի* (око, очи), *բայր* (баять); *դան* (ганить), *հղկիր* (ел), *լակ* (лакать, лай), *լիզ* (лизать), *լուս* (луч, луна), *սիրտ* (сердце), *խն* (хинить), *ստան* (ссылать, слать), *հրծ* (грызть), *կանչ* (кричать), *սկզ* (сигать), *տալ* (дать) и т. д.

Эти и множество других фактов подтверждают, что в далеком прошлом определенные доармянские и дорусские племена, соприкасаясь друг с другом, взаимно скрещивались, следовательно и оставляли в наследство армянскому и славянским языкам много элементов своего языка. К таким языковым фактам надо отнести те явления и слова, которые, будучи неиндоевропейскими, остались вне поля зрения языковедов XIX века. Много таких слов и языковых фактов подметил Н. Марр; так, например: ар-

мянское слово *հղովի* „проклинать“ выводилось из пехлевского *pizav*, которое, как признает проф. Ачарян не сохранилось.¹ Мы думаем, что это слово связывается с периодом матриархата, ибо слово состоит из частей *pi*/*per* и *zov*, из которых *pi*/*per*, как указывает Марр,² означает „жена-мать“, а слово *zov* мы связываем со словом *sue* (—so—we), *resp. sve* „счастье“, которое палеонтологически означает также „небо“. В слове *հղովի*—*pi*—*per* означает „выше“. Подобное значение мы замечаем и в слове *հերքի* „нижний“, которое палеонтологически должно было означать, также „верхний“. Другая разновидность этого слова *հերքի* „евнух“ по своему смыслу связывается с эпохой матриархата; оно означает „женщина“ и своим содержанием относится к более ранней стадии; по словам Марра, оно означает „земля—мать“³. Со словом *Ne-pi* связывается армянский термин *ну*, грузинский *пепа* „мать“, мегрельский *папа* „мать“, „невеста“, чанский *pi**sa* „невеста.“ *հղով* в армянском означает „проклятие“, „анафема“, как термин, связанный с эпохой матриархата раньше означал „звать“, „именовать“ (со стороны матери), „звать кого-либо сверху вниз“, а позже стал означать „проклинать“, „предать анафеме“. Из всех понятий этого слова, понятие „звать“ сохранил ряд славянских языков: в русском „зову звать“, в болгарском-сербском *zova*, славянском *zov*, „зов“ „звать“. Интересно то обстоятельство, что в литовском это слово означает и „колдовать“, что еще более подтверждает наше предположение. Мы думаем, что русские слова „завет“, „заветный“, „завещание“ также связываются с этим словом. Эти языковые факты как и общности обычаев, культов, музыкальных отображений и материальной культуры дают основание утверждать, что среди племен участвующих в формировании армянского и русского народов, существовали тесные связи, начиная с древнейших времен.

¹ А. Ачарян, Корневой словарь, том V, стр. 109.

² Н. Я. Марр, Избранные работы, том I, стр. 421.

³ Н. Я. Марр, Избран. работы, том I, стр. 491.

Вышеупомянутые факты подтверждают мнение Марра о взаимосвязях кавказских и русских народов и о наличии и русском языке яфетического наслоения.

Таким образом среди племен, живущих на армянском плоскогории и в южных районах России, с древнейших времен создались культурные и экономические связи, которые, как пережиточные явления яфетической стадии, отразились на языках армян и русских. Исследование лексики армянского и русского языков показывает, что в обоих языках существуют языковые слои как яфетической так и индоевропейской стадий, которые в связи с изменением материальных условий жизни подвергались соответствующим изменениям, приняв своеобразную языковую структуру. Сохранившиеся в индоевропейских языках пережиточные элементы, как указал Н. Марр, не были охвачены в общем процессе перерождения языков из яфетической стадии в индоевропейскую, и как окаменелые языковые факты до сих пор бытуют в этих языках.

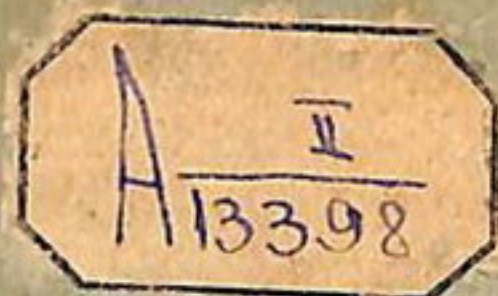

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. գրադ.

FL0012632

[2034]

13398